

5. INTERNATIONAL

ANATOLIAN

SCIENTIFIC RESEARCH CONGRESS

July 21-23, 2023

Hakkari, Turkiye

FULL TEXT BOOK

Editor

Assoc. Prof. Dr. Ayşegül Ayyıldız

ISBN: 978-625-367-238-6

by IKSAD Publishing House

5. International Anatolian Scientific Research Congress

July 21-23, 2023 / Hakkari, Türkiye

FULL TEXT BOOK

Editor

Assoc. Prof. Dr. Ayşegül Ayyıldız

by

IKSAD PUBLISHING HOUSE®

All rights of this book belong IKSAD Publishing House

Authors are responsible both ethically and juridically.

IKSAD Publications 2023©

Issued**21.08.2023**

ISBN: **978-625-367-238-6**

SALİH B. MEHDÎ el-MAKBİLÎ (ö.1108/1696) VE DÜŞÜNCE DÜNYASI

SALEH B. MAHDI al-MAQBILI (d.1108/1696) AND THE WORLD OF THOUGHT

Doç. Dr. Mustafa AKMAN

Hakkari Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,

Kelâm ve Mezhepler Tarihi, Hakkari-Türkiye

ORCID: 0000-0001-6675-1315

Özet

Yemen'de doğan Salih b. Mehdî el-Makbilî, çeşitli dinî ilimlerde yetişerek adını duyurdu. Edindiği birikimle herhangi bir mezhebe taklidi terk eden Makbilî, akaid ve fıkıh konularında kendi anlayış ve ictihâdına tâbi oldu. Taklid taraftarlarını eleştirmesi yüzünden Yemen ulemasıyla arasındaki tartışmalar nedeniyle Mekke'ye göç etti. Taklid konusundaki tavrı ve Mekke ulemasından bazılarını eleştirmesi sebebiyle burada da sıkıntılar yaşadı. Buradaki ulemanın kendisini zındıklıkla suçlayarak Osmanlı sultanına şikâyeti sebebiyle yapılan teftiş sonucunda ithamın yersiz olduğu anlaşıldı.

Islahatçı kimliğiyle tanınan Makbilî; İslâm dininden başka mezhebi bulunmadığını, İslâm'dan ve Hz. Peygamber'e intisaptan başka bir şeye razı olamayacağını ifade etmiştir. Belli bir mezhebi merkeze alıp böylelikle Kitap ve Sünnet'i ikinci derecede görmeyi şiddetle eleştiren Makbilî, ictihâd kapısının kapandığını söyleyenleri, Kitap ve Sünnet'i anlama yolunu kapatarak bunları delil olmaktan çıkarmakla itham etmiştir. Müteahhirîn devri uleması içinde kendisi gibi düşünen ve belli bir mezhebe bağlılığı reddeden bir kimseyi görmediğini söyleyen Makbilî, ilmî mevkilerini de kabul ettiği Ebû Hanîfe, Buhârî, Ahmed b. Hanbel, Gazzâlî, Fahreddin er-Râzî ve İbn Teymiye gibi birçok âlime tenkitler yöneltmiştir. Muhyiddin İbnu'l-Arabî'yi "sapık ve saptıran" diye niteleyerek tenkit eden Makbilî, vahdet-i vücûd felsefesine de son derece karşı olmuştur.

Makalemizde, XIX ve XX. yüzyıllarda İslâm dünyasında görülen ıslahçı söylemin önemli habercilerinden biri olarak dikkat çeken Makbilî'yi, yetiştiği dinî ve siyasî ortamı, düşünce dünyasını ve eserlerini; kendi eserleri ve hakkında yazılmış çalışmalardan hareketle tanıtmayı düşünüyoruz. Bu şahsiyet hakkında Türkçede -bazı yazılarda satır aralarında veya atıflar dışında- müstakil bir çalışmanın bulunmaması, makalemize ayrı bir değer kazandırmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Makbilî, Mezhep, Taklid, Eleştiri.

Abstract

Born in Yemen, Salih b. Mahdi al-Makbili became famous by being educated in various religious sciences. Makbilî, who abandoned imitation of any sect with the knowledge he gained, followed his own understanding and ijtihad on the issues of creed and fiqh. He immigrated to Mecca due to quarrels with the Yemeni ulama because of his criticism of the followers of taqlid(imitation). He also had problems here because of his attitude towards taqlid and his criticism of some of the Meccan ulama. As a result of the inspection made due to the complaint of the ulema here to the Ottoman sultan by accusing him of being heretical, it was understood that the accusation was unfounded.

Makbili, known for his reformist identity, said that he has not have any sect other than the religion of Islam. He stated that he could not consent to anything other than involvement with the Prophet. Makbilî, who strongly criticizes the centralization of a certain sect and thus seeing the Book (Quran) and Sunnah as secondary sources, accuses those who say that the door of ijtihad is closed, by blocking the way of understanding the Book and Sunnah and removing them as evidence. Saying that he did not see anyone among the scholars of the Muteahhir's era who has thought like himself and refused to adhere to a particular sect, Makbili criticized many scholars such as Abu Hanife, Bukhari, Ahmed b

Hanbal, Gazzali, Fahreddin er-Razi and Ibn Taymiyya, whom he also accepted serious scientific positions. Criticizing Muhyiddin Ibnu'l-Arabi “as heretic and as a director to heretical ideas", Makbili was also extremely opposed to the philosophy of unity of existence.

Drawing attention as one of the important forerunners of the reformist discourse has seen in the Islamic world in the XIX and XX. centuries, Makbili ın this paper, we intend to introduce Makbilî, who is not well known in our country, his world of thought and the aforementioned work, based on his own works and studies written about him.

Keywords: Kalam, Makbili, Sect, Taqlid (Imitation), Criticism.

Makbilî’nin Hayatı

Salih b. Mehdî el-Makbilî[1] el-Kevkebânî (صالح بن مهدي المَقْبِلِي الكوكباني اليمني) 1047/1637 yılında Yemen’de Kevkebân’a bağlı Makbil köyünde doğdu. Sülâ/ثلا ’da yetişen Makbilî, hem burada hem de Şibâm ile Kevkebân ve 1077/1666’da gittiği San‘a'da Muhammed b. İbrahim b. Mufaddal, Ahmed b. Abdulhâdî el-Misverî, Mehdî b. Abdulhâdî el-Hasûse, Hasan b. Ahmed el-Haymî ve İmam Mütevekkil-Alellah İsmail b. Kasım gibi âlimlerden ders aldı. Arap dili ve edebiyatı, fıkıh ve usulü, kelâm, hadis ve tefsir konularında yetişerek adını duyuran âlim Makbilî, taklide karşı olması ve taklid taraftarlarını ısrarla eleştirmesi yüzünden San‘a ulemasıyla tartışmalar yaşadı. Bu vesileyle İmam Mütevekkil-Alellah ile de arası açılan Makbilî ve diğer fikirdaşları bu sebepten tehditler aldı, ciddî sorunlar ve eziyetlere de maruz kaldılar.[2] Bunun üzerine 1080/1669’da göç ettiği Mekke’de faydalandığı hocalar arasında özellikle Şâfiî fakihi, muhaddis ve Nakşî bir sûfî olan İbrahim el-Kûrânî eş-Şehrezûrî’nin[3] (ö.1101/1690) adı geçmektedir.[4]

Başka bir ifadeyle Makbilî, Zeydî bir muhitte (Zeydîlik mezhebine bağlı) yetişmesine[5] rağmen edindiği birikimle taklidi terk etmiş; akaid ve fıkıh konularında kendi anlayış ve ictihâdına tâbi

---

[1] Kelimenin doğru okunuşu المُقْبَلي gibi görünmektedir. Bkz. Muhammed b. Ahmed el-Hacerî el-Yemânî, *Mecmuu buldani'l-Yemen ve kabailiha*, thk. İsmail b. Ali Ekva‘, 2. Bsk., (San‘a: Daru’l-hikmeti’l-Yemânîyye, 1416/1996), 4/716 (بفتح الباء من قرى بلاد كوكبان و الطويلة إليها ينسب صالح بن مهدي المقبلي); (veya المقبلي: نسبة إلى قرية المَقْبَل ؛ بفتح الميم والباء) Abdullah Yahya Seriyhî, “ed-Devru’t-tenvirî li’l-Allame el-Makbilî fi’l-Kofkaz”, Al Masar dergisi, 56/19, (30.08.2018), 30. Türkçe bazı akademik çalışmalarda, Mukbilî ve Makbelî şeklinde okumalar da bulunmaktadır. Ancak biz, DİA maddesinin okumasını (Bkz. https://islamansiklopedisi.org.tr/makbili ; https://ar.wikipedia.org) tercih ettik. Zira bu şekilde yayıldıktan sonra düzeltmeye kalkmak kargaşaya sebebiyet verebilir diye düşündük.

[2] Adil Yavuz, *eş-Şevkânî ve Hadisçiliği*, Selçuk Üniversitesi, Doktora Tezi, (Konya, 2002), 34-36, 77-78, 82.

[3] İbnu’l-Arabî taraftarı bir sûfî-âlimdir. Başta Nakşibendiyye olmak üzere çeşitli tarikatlara intisap etti. Amel bakımından Şâfiî olan Kûrânî, itikadda Selefiyye’ye meyyaldi ve bu konuda İbn Teymiye’nin görüşlerini savunurdu. Yaşadığı dönemde Hicaz bölgesinde Kâbe’nin hakîkati ile Hz. Peygamberin hakîkati konusundaki tartışmalarda, Hz. Peygamber’in şahsında insanın Kâbe’den daha üstün bir varlık olduğuna inanırdı. Medine’de Safiyyuddin el-Kuşâşî’nin (ö.1071/1661) müridi oldu. Şeyhinin ölümü üzerine Şettâriyye tarikatının başına geçti. Medine’de tanıştığı Açeli Abdurraûf es-Sinkilî (ö.1105/1693?) ile Açe’ye döndükten sonra Şettâriyye halifesi olarak otuz yıl boyunca haberleşmiş, Abdurraûf onun eserlerini Malay diline çevirmiştir. Bundan olacak ki etkisini daha ziyade Malay dünyası, Hindistan ve Endonezya gibi ülkelerde hissettirmiştir. Ömer Yılmaz, “İnsan mı Yoksa Kâbe mi Üstün? Sufi-Âlim: İbrahim el-Kürdî el-Kûrânî Örneği”, *Dicle Ü. İlahiyat F. Dergisi*, XVI/2, (2014), 4-5, 13; Recep Cici, "Kûrânî", (Ankara: DİA, 2002), 26/426-427.

[4] Karaman’ın ifadeleriyle: İbrahim b. Hasen el-Kûrânî el-Kürdî; Kürdistan'da Şehrân beldesinde doğdu, memleketinde Arapça, meânî, mantık, matematik ve hey'et gibi ilimler ile usûl, fıkıh, tefsir okudu, sonra Şâm, Mısır, Hicaz ve Haremeyn'e seyahat ederek bilhassa hadis okuyup istimâ eyledi. Medine'de yerleşti, Mescidu'n-nebî'de Arapça, Farsça ve Türkçe çeşitli ilimler tedris eyledi. Şâfiî mezhebi ile yetiştiyse de edindiği birikimle kendi mezhebini ortaya koydu. (Yani birilerinin görüşlerini refere etmeden (müctehid olarak) ictihâd etmeye başladı.) Nakşî bir sûfî olan el-Kûrânî’nin seksen kadar eserinden bahsedilmektedir. Hayreddin Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi*, (İstanbul: İz yayıncılık, 1999), 93.

[5] Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi*, 96; Yûsuf İlyân Serkîs, *Muʿcemu’l-matbûʿâti’l-ʿArabiyye ve’l-muʿarrebe*, (Kahire: Matbaatu Serkiys, 1928/1346), 1772.

olmuştur.[6] Yöneticilerle iyi ilişkiler kurmakla birlikte taklide karşı ısrarlı tavrı ve Mekke ulemasından bazılarını eleştirmesi sebebiyle burada da şimşekleri üzerine çeken Makbilî, buradaki ulema tarafından zındıklıkla suçlanarak Osmanlı sultanına şikâyet edilmiştir. Bu sebepten sultanın gönderdiği bir âlimin, yaptığı teftiş ve imtihan[7] sonunda ithamı ispatlayan bir husus göremeyerek hakkında olumlu bir kanaatle döndüğü kaydedilmiştir.[8]

Hal böyle de olsa başta Ebû Abdullah İbnu'l-Vezîr el-Yemânî (ö.840/1436) olmak üzere onun geleneğini sürdüren Hasan b. Ahmed el-Celal (ö.1084/1673), Makbilî ve Muhammed b. İsmail Emîr es-San'ânî (ö.1182/1768), taklidi reddedip kitap ve sünnetten güçlü delile göre amel etmek gerektiğini savunduklarından dolayı hem zamanlarındaki hem de kendilerinden sonra birçok âlim tarafından ağır eleştirilere tabi tutulmuşlardır.[9]

Ebû Abdullâh Muhammed b. Ali eş-Şevkânî[10] (ö.1250/1834), Dağıstanlı bazı âlimlerin ondan faydalanıp izinden gittiklerini ve bir kısım kitaplarını naklettiklerini belirtir.[11] Talebeleri arasında müctehid âlimlerden Sülâ kadısı Abdulkadir b. Ali el-Bedrî'nin (ö.1160/1747) adından bahsedilen Makbilî 1108/1696'de Mekke'de vefat etmiştir.[12]

Reşîd Rızâ'ya (1865-1935) göre her yüzyılın sonunda müceddidler ortaya çıkmıştır. (Varlıklarının dayandırıldığı deliller senet ve metin açısından tartışmalı olsa da[13]) müceddidler, insanların dinî yaşantılarını yıprattıkları, insanlar arası adâletin yapısını yıktıkları, yeni bir tecdîde (yenilenmeye) ihtiyaç olduğu dönemde gönderilmektedir. Onların tecdîdi, bir bölgeye veya halka yönelik, küçük veya büyük bir konuyla alakalı sınırlı özel bir tecdîddir. Yemen'de Makbilî bunun bir örneğidir.[14]

---

[6] Halid Hasan Muhammed el-Bu'danî, "el-Allame Salih b. Mehdî el-Makbilî ve menhecuhu fî'l-istidlal min hilalı kitabihi el-menâr fî'l-muhtâr min cevâhir'l-bahr'i-z-zehhâr", *Mecelletu'l-kuliyetu'l-ulya li'l-Kur'an el-Kerim*, (Yemen, 8-9/2010), 226-230; "Hasan Celal, Makbilî gibi önceleri Zeydî eğitim alıp, sonra kendi mezhep görüşlerine eleştiriler yönelten alimler..." Yavuz, *eş-Şevkânî ve Hadisçiliği*, 68-69; Hüseyin b. Abdullah el-Amrî, *Nazretun fi'l-hayati'l-fikriyye ve'l-edebiyye fi'l-Yemen fi'l-karneyn es-samin aşer ve't-tasi aşer*, Mecelletu camiatı'l-hadara, 4, (Yemen, 2022), 9.

[7] Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi*, 96.

[8] Siyasî, sosyal ve ilmi çevresi için bkz. Ahmed b. Hamid b. Muhammed el-Cuhenî, *Necâhu't-tâlib li-muhtasarı'l-muntaha li'bni'l-hâcib li'l-allame: Salih b. Mehdî el-Makbilî*, el-Memleketu'l-arabiyatu's-Suudiye vezaretu't-tealimi'l-ali Camiat, ummi'l-kura, kısmu'd-dirasatı'l-ulya, (1423), 27-45, 53; Salih b. Mehdî el-Makbilî, *Necâhu't-tâlib ala-muhtasarı ibni'l-hâcib*, thk. Velid b. Abdurrahman er-Rebiy'î, 1. Bsk., (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1431/2010), 11-32; Abdulaziz el-Makalih, *Kırae fî Fikri'z-Zeydîyye ve'l-Mu'tezile*, el-Mektebetu't-tarihiyye el-Yemaniyye, (Beyrut: Dâru'l-Avde, 1982), 205.

[9] Muhammet Raşit Batur, *Zeydilik ve Selefilik arasında İbnü'l-Vezir*, Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, (Erzurum, 2016), 229.

[10] Şevkânî'nin "ilmi dikkati, en güvenilir gördüğü ve görüşlerini oluştururken büyük ölçüde dayandığı hadis mecmualarına ve hadis ilimlerine yönelmişti... Bunu yaparak Yemen'in Zeydî mezhebine mensup dağlık bölgelerinde ... el-Makbeli... gibi alimler tarafından başlatılan geleneğin varisi oluyordu." Bernard Haykel, "İslâm'ı Mezhepleri Yok Ederek Islah Etmek: Şevkânî ve Yemen'de Onu Tenkit Eden Zeydîler", çev. Nail Okuyucu, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 15, (2010), 129.

[11] Muhammed eş-Şevkânî, *el-Bedru't-tâli' bi-mehasin men ba'de'l-karni's-sabi'*, (Kahire: Dâru'l-kitabı'l-İslamî, ts.), 1/288-292, 369. Ayrıca bkz. Abdullah Yahya es-Seriyhî, "İshamu'l-uleması'l-mucavirin fî'l-haremeynı'ş-şerifeyn fî neşri'l-ilmi ala nitakın vasıın: "Salih b. Mehdî el-Makbilî -el-muteveffa sene: 1108/1696-unmuzecen"", *Mecelletu Afâk es-Sekafe ve't-Turas* (Dubai, Birleşik Arap Emirlikleri), 102, (01.06.2018), 14; Seriyhî, "ed-Devru't-tenvirî li'l-Allame el-Makbilî fi'l-Kofkaz", 36 vd.

[12] Bkz. Abdullah Muhammed el-Habeşî, *Mesâdiru'l-fikri'l-İslâmî fî'l-Yemen*, (Beyrut ve Sayda: el-Mektebetu'l-asriyye, 1408/1988), 145-146, 250; Ahmet Özel, "Makbilî", (Ankara: DİA, 2003), 27/428-429; el-Bu'danî, "el-Allame Salih b. Mehdî el-Makbilî", 218-225; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifin*, (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1957/1376), 835; Abdusselam b. Abbas el-Vecih, *A'lamu'l-muellifine'z-Zeydiyye*, 2. Bsk., (San'a: Muessesetu'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekafiyye, 1439/2018), 1/472-474.

[13] Bkz. Ella Landau-Tasseron, "Periyodik Reform: Müceddid Hadisi Hakkında Bir İnceleme", çev. İ. Hakkı Ünal, *İslâmî Araştırmalar*, VI/4, (1992), 261-276.

[14] Mustafa Aydın, "Muhammed Reşîd Rızâ Hayatı, Eserleri, Kişiliği, Tecdîd ve Islâh Anlayışı", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, XI/58, (2018), 855. Bkz. Muhammed Reşîd Rızâ, *Mecelletu'l-Menâr*, (Mısır: Matbaatu'l-Menâr, 1350/1931), 32-(1)/3.

el-Makbilî'nin Düşünce Dünyası

Islahatçı kimliğiyle tanınan Salih b. Mehdî el-Makbilî (ö.1108/1696); İslâm dininden başka mezhebi bulunmadığını,[15] İslâm'dan ve Hz. Peygamber'e intisaptan başka bir şeye razı olamayacağını[16] söylemiş; belli bir mezhebe taassupla bağlanmayı, mezhebi merkez kabul edip Kitap ve Sünnet'i ikinci derecede görmeyi şiddetle eleştirmiştir.[17] İctihâd kapısının kapandığını söyleyenleri, Kitap ve Sünnet'i anlama yolunu kapatarak bunları delil olmaktan çıkarmakla itham eden[18] Makbilî, müteahhirîn devri uleması içinde kendisi gibi düşünen ve belli bir mezhebe bağlılığı reddeden bir kimseyi ne gördüğünü ne de duyduğunu söylemiştir.[19]

Bu bağlamda itirazlarına rağmen Zeydî diye tanımlanan[20] Makbilî gibi tarihte ve Murtaza b. Zeyd el-Mahatvarî gibi de günümüzde yaşayan alimler, Zeydiyye'nin fıkıhta Hanefî olduğu anlayışını kabul etmezler. Onlar, Zeydî imamların ictihâd yapabilecek[21] konumda kimseler olup taklide karşı olduklarını,[22] Hanefîlere benzer görüş serdettikleri yerlerde ise en fazla onlara muvafakat etmiş olabileceklerini ifade ederler.[23] Başka bir ifadeyle kimileri İbnu'l-Vezîr'in takipçilerinden biri olarak tanımlasa da esasen müstakil bir müctehid olan Makbilî; Zeydîliğin, imamet konusu haricinde Mu'tezile ile benzer düştüğünü kabul etmekle beraber Zeydîliğin Mu'tezile'ye tabi bir fırka olduğu iddiasını reddetmektedir. Zeydîliğin akaidde Mu'tezile'yi; fıkıhta da Hanefî mezhebini taklit ettiğine dair iddiaların taassuptan ileri geldiğini söyleyen müellif, akaidde olduğu gibi fıkıhta da Zeydîlik fırkası içerisinde birçok müctehidin ve farklı fikir yapılarına sahip büyük âlimlerin var olduğunu; fıkıhta kimi fakihlerin Hanefî, kiminin de Şâfiî mezhebine benzer görüşler serdettiklerini ve fakat bu durumun Zeydîliğin ayrı bir fırka olmasına zarar vermediğini belirtmektedir.[24]

---

[15] Salih b. Mehdî el-Kevkebânî Makbilî, *el-ʿAlemu'ş-Şâmih fî îsâri'l-hakʿale'l-âbâ ve'l-meşâyih*, 1. Bsk., (Kahire: 1328), 3 (فأقول اللهم إنه لا مذهب لي إلا دين الإسلام فمن شمله فبو صاحي وأخي).

[16] el-Makbilî, *el-ʿAlemu'ş-şâmih*, 22 (وإن كنت لست بمعتزلي ولا أشعري، ولا أرضى بغير الإنتساب الى الإسلام وصاحب الشريعة).

[17] Bkz. el-Bu'danî, "el-Allame Salih b. Mehdî el-Makbilî", 226-230, 360-364; el-Makalih, *Kırae fî Fikri'z-Zeydîyye ve'l-Mu'tezile*, 193.

[18] el-Makbilî, *el-ʿAlemu'ş-şâmih*, 18, 312 (واعلم ان الخلاف والتعصب والتحزب والذي حمل سيوف بعض المسلمين على بعض وحلل دماءهم وأموالهم وأعراضهم و حرف الكتاب والسنة ثم صيرهما كالعدم بسد باب الاجتهاد والنظر وسد باب الجهاد لاعداء الاسلام وسد باب التفقه في الدين وضيع الجمعة والجماعة الى غير ذلك من المفاسد التي لا تحصى فقل لي ما الذي بقي من معالم الدين بعد ذلك).

[19] el-Makbilî, *el-ʿAlemu'ş-şâmih*, 360-361.

[20] Mesela şu cümlelerde görüldüğü üzere: "Yine Zeydilerden Mukbilî (ö.1108/1697) de..." Davut İltaş, "Süt Akrabalığının Fıkhî Açıdan Değerlendirilmesi", *Süt Akrabalığı ve Süt Bankası*, (İstanbul: İSAR Yayınları, 2016), 94. "Mutezilî el-Mukbilî'ye..." M. Mustafa el-A'zamî, "Sahabenin Tamamı Güvenilir İnsanlardır", çev. Enbiya Yıldırım, *Cumhuriyet Ü. İlahiyat F. Dergisi*, 1, (1996), 317. Ayrıca bkz. Kadir Demirci, "Zeydiyye ve Hadis", *İslâmî İlimler Dergisi*, VI/1, (2011), 211; Sabit el-Ahmedî, *el-Hadevîyyetu beyne'n-nazarîyyeti's-siyasîyyeti ve'l-akideti'l-İlâhîyye*, 1. Bsk., (Yemen: Vezaretu's-Sekafe, 2018), 67.

[21] "İbnü'l-Murtazâ'nın (ö.840/1437) çağdaşı İbnü'l-Vezîr (ö.840/1436) ise gerek itikadî gerekse fıkhî alanda kendisini Mu'tezilî-Zeydî geleneğiyle kayıtlamayan, ictihadı savunan, hadise yönelen bir çizgiyi başlatmış, Sâlih b. Mehdî el-Makbilî, Emîr es-San'ânî ve Şevkânî gibi âlimler de bunu sürdürmüştür." Fatih Yücel, "Zeydiyye (Fıkıh)", (İstanbul: DİA, 2013), 44/333.

[22] Fatih Yücel'e göre problematiğin ana unsurlarından birisi *Zeydiyye* isimlendirmesinde yatmaktadır. *Zeydî* isimlendirmesi altında kimlerin yer aldığı, başlı başına bir muammadır. Bir diğer problem de tarih içerisinde farklı ekollere ayrıldığı ifade edilen Zeydiyye'nin hangi ekolden hareketle tanımlanması gerektiğidir. Zeydiyye içerisinde de *Zeydî* tanımlaması ile alakalı çelişkiler yer almaktadır. Onlarda hem usûl hem de furû'da mutlak içtihat anlayışının benimsenmesi, Zeyd b. Ali dahil, müçtehide diğer müçtehidi taklidi yasaklamıştır. Dolayısıyla bir müçtehidin bir öncekine sınırlı konularda da olsa muhalefeti kaçınılmaz olmuştur. Ancak burada *muhalefetin sınırı* konusunda ciddi bir sıkıntı bulunmaktadır. Zeydîler, Ehl-i beyt imamlarının ittifak ettiği konulara muhalefet eden pek çok alimi, *Zeydî* kavramının kapsamından çıkarabilmişlerdir. Mesela, İbnu'l-Vezîr, Makbilî, San'ânî ve Şevkânî'nin başına gelenlerin nedeni muhalefette *sınırı* aşmış olmalarıdır. Bkz. *Zeydî Usulcülerin Kaynak Anlayışı*, Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, (Ankara, 2008), 10 (ve dipnot 52).

[23] Mehmet Ümit, "Zeydiler ile Hanefiler Arasındaki İlişkiler Üzerine", *Kastamonu Üniversitesi, IV. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu -Hanefîlik-Mâturîdîlik-*, 05-07 Mayıs 2017, (2017), 1/292; Sâir Ali el-Hallâk, "ez-Zeydiyye: Kırâe fî Neş'etihâ ve A'lâmihâ ve Fırakihâ ve Akâidihâ ve Sılatihâ bi-Gayrihâ", *Rumeli İslâm Araştırmaları Dergisi*, II/3, (2019), 91. Bkz. el-Makbilî, *el-ʿAlemu'ş-Şâmih*, 319.

[24] Krş. Batur, *Zeydilik ve Selefilik arasında İbnü'l-Vezir*, 14.

Hal böyleyken Fatih Sancılı'ya göre politik meseleler yanında itikadî ve hüküm ifade eden meselelerde de Mu'tezile ile Zeydiyye arasında güçlü bir bağlantı bulunmaktadır. Muhtemelen Zeydiyye'nin Mu'tezile'ye doğru eğilimi, Zeyd b. Ali'nin (ö.122/740) takipçilerinden olan Makbilî'nin döneminde çok daha belirgin hale gelmiştir. Sancılı'ya göre bu eğilim, imamet meselesi hariç olmak üzere Yemen Zeydîleri'nin Mu'tezile usûlünü benimsedikleri tüm kaynak eserlerde açıkça görülmektedir.[25] Mu'tezile demişken burada şunu da not etmiş olalım: Makbilî, Mu'tezile'nin Basra fırkasını, *içerisinde amaç taşımayan eylemde bulunma* ithamıyla suçlamıştır. Ona göre Allah niçin azap ediyor? sorusunun Basra Mu'tezilesi'nde cevabı, sadece *iyi* olduğudur. Onlara göre *övgü ve yüceltmeyi en fazla hak eden* bir varlığa karşı işlenilen günah, cezanın *iyi* olma gerekçesidir, diyerek onları tenkit etmiştir.[26]

Aktarıma göre Makbilî zayıf hadis, insanlar tarafından kabul edilmişse hüccet olur. Dolayısıyla ahkamda ve diğer konularda onunla amel edilir diye düşünen[27] Makbilî'nin çeşitli konularda isabetli olan-olmayan ictihâdları[28] bilinmektedir.[29] Bu manada ona göre (اعْمَلُوا فَكُلٌّ مُيَسَّرٌ لِمَا خُلِقَ لَهُ) "Çalışın, çünkü her mükellefe, ne için yaratılmış ise onu yapma kolaylığı verilmiştir." hadisi asla, "Cennetliklere, Cennete götüren işler; Cehennemliklere Cehenneme götüren işler kolaylaştırılmıştır" anlamında değildir. Onun dediği[30] gibi: "ibadet etmeleri için yarattım" (51/56) mealindeki ayet, cinlerin ve insanların yaratılış hikmetinin Allah'a ibadet olduğunu bildirmektedir. Bu itibarla, hadiste geçen "لما خلق له (İnsanların yaratılış hikmeti)", bu ayette geçen "ibadet" ile tefsir edilmelidir. O takdirde hadisin manası, "Her mükellef Allah'a ibadet için yaratılmıştır ve her mükellefe Allah'a ibadet ederek iyilerden ve dolayısıyla Cennetliklerden olma imkânı ve kolaylığı verilmiştir" şeklindedir. Başka bir ifadeyle bize göre de bu konuda insan realitesini merkeze almak durumundayız. İnsan, kendi eylem alanına giren işlerini, Allah'ın kendisine verdiği hür irade ile yapar/yapmaz ve bu yüzden sorumlu olur. İnsanın kaderi işte bu hür iradesidir. İyilik-kötülük alternatiflerinden birinde kullanılmaya elverişli olan bu irade; kişinin seçimiyle pozitif veya negatif yönde değişikliğe

---

[25] Fatih Sancılı, "Zeydiyye ile Mu'tezile Arasındaki Bağlantı", *Türk ve İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi,* VIII/30, (2021), 77.

[26] Hüseyin Maraz, Mu'*tezile'de İstihkak Teorisi (Mükâfat ve Cezanın Hak Edilmesi),* İnönü Üniversitesi, Doktora Tezi, (Malatya, 2017), 158-159.

[27] Muhammed b. Abdilhayy el-Leknevî, *el-Ecvibetu'l-Fadıla li'l-es'ileti'l-aşreti'l-kâmile*, 5. Bsk., (Haleb: Mektebu'l-Matbuati'l-İslamiyye, 1428/2007), 232-233; Selahattin Polat, "Zayıf Hadislerle Amel", *Erciyes Ü. İlahiyat F. Dergisi*, 1, (1983), 106.

[28] Zeydîler, "kendisiyle evlenilmesi yasak olmayan (nâmahrem) kadına şehvetle dokunma durumunda abdest bozulur" diyen İmâm Mâlik ile Hanbelîlerin ve "mutlak anlamda nâmahrem kadına dokunmak abdesti bozar" diyen Şâfiîlerin kayda değer hiçbir sahih delillerinin olmadığını savunurlar. Hatta bazı Zeydî âlimler, Şâfiî mezhebinin en zayıf ictihâdının bu olduğunu belirtirler. Yakup Mahmutoğlu- İdris Cebeci, "Sünnî Olmayan Mezheplerde Karşı Cinse Dokunmanın Abdeste Etkisi", *Eskiyeni Dergisi*, 40, (2020), 24, 26. Krş. Salih b. Mehdî el-Makbilî, *el-Menâr fi'l-Muhtâr min Cevâhiri'l-Bahri'z-Zehhâr*, (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1408/1988), 1/82, 580. Ayrıca bkz. 1/424); Davut İltaş, "Ebû Hanîfe'nin Haramlık Doğuran Süt Emme Müddeti Konusundaki Görüşünün Temellendirilmesi", *Bilimname: Düşünce Platformu*, 25, (2013/2), 14, 16. Makbilî, Tevbe 9/28. âyetinden istidlâl ederek müşriklerin necis olduğu sonucuna varmaktadır. Şevkânî, bu nedenle Makbilî'yi eleştirmekte ve bu hatalı yorumun sebebini, نجس kelimesinin burada lugat anlamında kullanıldığı halde ıstılâh anlamını esas almak olduğunu vurgulamaktadır. Muhammed Ersöz, "Hatalı Tefsir Sebebi Olarak Yerel Unsurların İhmal Edilmesi ve Lafızların Istılâh Anlamlarının Kullanılması", *Şırnak Ü. İlahiyat F. Dergisi*, VII/13, (2016/1), 161. Ayrıca bkz. İbrahim Özdemir, "Eş'arîler'de Kelâmî Ta'lîl", *Uluslararası İmam Eş'arî ve Eş'arîlik Sempozyumu Bildirileri* 21-23 Eylül 2014, (İstanbul: Beyan Yayınları, 2015), I/278-579; el-Ahmedî, *el-Hadevîyyetu beyne'n-nazarîyyeti's-siyasîyyeti*, 133, 148, 157, 168-169, 278.

[29] Cemâleddin Kasımî (1866-1914), Mukbilî'nin *el-Alemu'ş-şâmih*'ini tashih ve tahkik edip Reşîd Rızâ'ya göndermiş ve eser Mısır'da basılmıştır. Makbilî bu eserdeki düşünceleriyle Kâsımî'yi etkilemiş olmalıdır. bkz. İstanbulî, Mahmûd Mehdi, *Cemaleddin el-Kasımî: Şeyhu'ş-Şam*, (Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1985), 55-56; Samed Yazar, *Cemâlüddîn el-Kâsımî ve Mehâsinü't-te'vîl'inde Kur'ân'ı Yorumlama Yöntemi*, Uludağ Üniversitesi, Doktora Tezi, (Bursa, 2022), 44, 46.

[30] el-Makbilî, *el-ʿAlemu'ş-Şâmih*, 24, 99, 243; Arif Yıldırım, "Kader konusu ile ilgili bir hadîse dâir bâzı kelâmî yorumlar", *Atatürk Ü. İlahiyat F. Dergisi*, 25, (2006), 20; Fatma Bayraktar Karahan, "Kelâm İlminde Maslahata Salâh/Aslah Teorisi Bağlamında Bir Bakış", *İslâmî İlimlerde Maslahat*, edtr. Ayten Erol, (Ankara: Gece Kitaplığı, 2017), 221; Abdulhamit Sinanoğlu, "İslâm Düşüncesinin İlk Özgürlükçü Hareketi Mu'tezile'nin "Kader" Anlayışı", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Ü. İlahiyat F. Dergisi*, IV/7, (2006), 83.

uğrayabilir. Bu tespitimiz, hayatın sadece görünen/işleyen yüzüdür. Bunun elbette bizi aşan kapalı bir "ötesi" de var ki sorumluluk ve takatimize dahil değildir. Bu "ötesi"ni, "Allah kimseye haksızlık yapmaz" diyerek O'na havale ile aşıp teslim olmaktan başka çare de yoktur. Zira hayatın bir kısmı, hep muamma olarak kalacak biçimde tasarlanmış gibidir.

Zekâtla mükellef olan bir Müslümanın zekât ibadetini eda etmiş olması için gerekli şartlardan temekkünü, Zeydî fukahasının çoğunluğu vücup şartları arasında saymışken sadece Makbilî buna zekâtın edasının şartları arasında yer vermiştir.[31] Makbilî, Sûfî Abdulkerîm el-Kuşeyrî (ö.465/1072) dahil Eş'arî kaynaklarında yaygın biçimde geçtiği üzere Mu'tezile'nin kabir azabını[32] kabul etmediği iddiasının doğru olmadığını, bunun onları temsil etmeyen bazı istisnalar tarafından savunulduğunu belirtmektedir.[33] Ancak kabir azabı konusunda Mu'tezile'ye kanaatlerinin hilafına bir görüşün nispet edilmiş olması son derece hazin olsa da -ki bu durum, ne yazık ki Müslüman geleneğin ciddi bir handikabıdır. Bu nedenle kimi öğrenmek istersek veya kimlerin hakkında konuşacaksak mutlaka onların kendi kaynaklarına bakılması gerektiğini[34] bilmeliyiz.- hem Mu'tezile öyle demişse azabın kesinleştiği anlamına gelmez hem de kabir azabı hakkında Müslüman gelenekteki devasa tartışmanın[35] halen de çözümsüz kaldığı gerçeğini ortadan kaldırmaz. Bu nedenle Müslümanlar arasında ihtilafa konu olmuş, dışlama ve ötelemeye ve hatta yargılayıp tekfire sürükleyen mevzuları itikadî bağlamdan alanından çıkarmak gerektiği izahtan varestedir.

Sârimuddîn el-Vezîr[36] (ö.914/1508); Zeydî imamların, Hz. Ali ile savaşıp tövbe etmeyenler gibi fıskı apaçık olanlar dışında sahabenin adil olduğu anlayışını benimsediklerini aktarır.[37] Ne var ki çağdaş

---

[31] Bkz. Makbilî, *el-Menâr fi'l-muhtâr*, 1/286; Ahmet Ekşi, "Zeydiyye'de Zekât", *Tarihte ve Günümüzde Zekât Uygulamaları: Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı*, 03-04 Aralık 2016, (2017), 418.

[32] "el-Mukbilî'ye göre Mu'tezile'nin sıfatları, cinlerin varlığını, kabir azabını inkâr ettiği iddiaları birer iftiradan ibarettir." Hüseyin Hansu, "Mu'tezile Araştırmalarında Kaynak Problemi", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi*, III/3, (2003), 62. "Zeydî âlim Salih b. Mehdî el-Mukbilî (ö.1108/1696) Mutezileyi, Eş'arîlere ait eserlerden tanımanın hatalı olduğuna dikkat çekmiştir. Mukbilî, her fırkanın, muhaliflerinin iyiliklerini gizleyerek kötü taraflarını anlattıklarına, hatta Mutezilenin kabir azabını inkâr örneğinde olduğu gibi, yalan ve iftiralarda bulunduklarına işaretle, mezhepleri mutlaka kendilerine ait kaynaklara göre değerlendirmek gerektiğini belirtmiştir. Hüseyin Hansu, *Mutezile ve Hadis*, (Ankara: Kitabiyat Yayınları, 2004), 16. Öte yandan Mutezilede, mürsel hadislerin en geniş anlamda kabul edilmesinin hadis ricali hakkındaki yetersiz bilgilerden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Mukbilî'nin, Zeydîler için söylediği, "Bunların rical bilgisi zayıf olduğu için, cerh ve ta'dil ilmini içtihadın şartları arasında saymazlar; dolayısıyla, mürselleri ve meçhulün rivayetini kabul etmeye önem verirler", şeklindeki görüşünün, bu anlamda Mutezile için de geçerli olduğu düşünülebilir. s.246.

[33] Mehmet Dağ, "Mu'tezile Mezhebine Ehl-i Sünnet'in İsnâdı: 'Kırâatlar, Tevkîfî Değil; İctihâdîdir' -Zemahşerî Özelinde Bir İddianın Değerlendirilmesi-", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi*, III/3, (2003), 239; Makbilî, *el-ʿAlemu'ş-şâmih,* 341-342. Ancak Makbilî bu konuda kendisine ait bir fikir beyanında bulunmamaktadır. Bkz. Muhammed Abdurrahim ez-Zeynî, *el-Makbelî ve Ârâuhu'l-Kelâmîyye*, 1. Bsk., (Mansure: Daru'l-Yakin, 1431/2010), 95-96.

[34] Hakikatin önündeki engeli kaldırıp ona ulaşabilmek adına her fırkanın kendi kaynaklarına ulaşmanın bir yolunu bulmak gerek. Çünkü fırkaları tanımak için başvurduğumuz kaynaklar, fırkaları tanıtmak yerine fırka taassubu sebebiyle fırkaları daha da tanınmaz hale getirmişlerdir. Mezhepler tarihi kaynaklarının en belirgin özelliklerinden birisi tarafgir olmalarıdır. Kaynaklar bu haliyle, tenzilde aynı ama tevilde farklı görüşlere sahip gruplarını birbirine yaklaştıracağı yerde uzaklaştırmaya ve düşman olmaya neden olmaktadır. bkz. Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn: İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, Çeviri - Metin, Haz. Ömer Aydın - Mehmet Dalkılıç, (İstanbul: Yazma Eserler Kurumu Yayınları, 2019), 40; Mustafa Akman, *Mezhepler Tarihinin Klasik Kaynakları: İçerik ve Özellikleri*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019), 35, 61, 97, 149. Makbilî'nin aynı yöndeki kanaati yukarıda geçmişti.

[35] Mehmet Okuyan, *Kur'an-ı Kerim'e Göre Kabir Kavramı ve Kıyamet-Ahiret Süreci*, (İstanbul: Düşün Yayınları, 2013), 613-623; Mustafa Akman, Celâleddin ed-Devvânî'nin Kelâm Sistemi, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017), 235-238.

[36] "Yemen'deki hakimiyet mücadelelerinin etkisi ile olsa gerek bu dönemde Zeydî kimliğinin daha baskın bir şekilde öne çıkarıldığı, Zeydî müelliflerin kendilerini Mu'tezile dahil diğer ekollerden özellikle ayırdıkları gözlemlenir. Halbuki daha önceki dönemlerdeki Zeydî müelliflerin bir kısmı gerek hoca- talebe ilişkisi içine girmeleri gerekse imamet hariç aynı itikâdî prensipleri benimsedikleri için Mu'tezilî alimlere "şeyhimiz", "Bağdatlı, Basralı arkadaşlarımız" gibi daha çok yakınlık içeren ifadeler kullanmışlar, buna mukabil bu dönemde onların görüşlerine temas edilirken kullanılan ifadeler diğer ekollerden farklı olmamıştır. Sârimüddîn

Zeydî alimlerden Mecduddîn Müeyyedî (ö.1428/2007), Makbilî'nin, -sözgelimi- Mervan'ı[38] sahabî olduğu gerekçesiyle adil kabul eden İbn Hacer'i (ö.852/1449) eleştirdiği, ayrıca Hz. Peygamberin sohbetine nail olduktan sonra Allah'ın dinine en büyük ihaneti eden Mervan ve Velid gibilerin sahabîliği yitirdiklerini belirttiğini aktarır.[39]

Nitekim sahabenin tamamının adâlet sahibi olarak kabul edilemeyeceği düşüncesinde olan Makbilî (ö.1108/1696) adâlet sıfatının sahabenin tamamı için değil de genelini oluşturan bir bölümü için geçerli olduğunu ifade etmektedir. Örneğin sahabe arasında içki içen kimselerin nadiren de olsa bulunduğunu ama bu durumun onları sahabîlikten çıkarmadığını, bununla birlikte adâlet vasfını kaybetmeleri gerektirdiğini açıklamaktadır. O, sahabe kavramının kökeninden hareketle Resûlullah'ı gören veya O'nun (s) tarafından görülen ve Müslüman olarak ölen -çocuk dahi olsa- herkesi sahabî kabul etmelerinden dolayı Ehl-i Hadis'i eleştirmektedir. Çünkü kelime köken olarak "görmek" fiilinden türememiştir. Onun Ehl-i Hadis'e bir diğer eleştirisi de sahabenin bu geniş tanımından sonra, onların çeşitli fiilleri hakkında ictihâd iddiasında bulunmalarıdır. Buradan hareketle Büsr b. Ertât'ın (ö.86/705) yaptıkları için ictihâd iddiasında bulunmanın büyük bir hayâsızlık olduğunu, çünkü onun sayısız kötülükleri yapmaktan çekinmediğini kaydetmektedir.[40]

Bu çerçeveden bakınca Makbilî'nin işaret ettiği gibi sahabe (çağdaş olmak) ile adalet kavramalarını tefrik etmek gerektiği anlaşılmaktadır. Şimdi Hz. Peygamber dönemi hatırasına binaen çağdaşı olan Müslümanları değerlendirirken ve ilaveten tarihsel süreçte siyasetin sahabe dönem ve kitlesi üzerinden -halen devam eden- bir söylem geliştirdiği ve bu yolla bir iktidar mücadelesi vermesine bağlı olarak halk kitlelerini konsolide etmeye çalışmasından mütevellit mevzunun nahifliğini kabul etmek gerektiği doğrudur. Ancak mesele ilmî kontekstte düşünüldüğünde ve rivayetlerle dinin şekillenmesi bahis konu olduğunda duygusallığın bir kenara konulması gerektiği ve insan realitesinden bahisle makuliyet çemberine sadık kalmanın icap ettiği de bir diğer doğrudur. Bu itibarla sahabenin de mutlaka adalet ve zabt (cerh ve tadil) açısında araştırılması ve peşin bir "sahabenin tamamının udûl olduğu" prensibinin doğru olamayacağı açıktır. Nitekim bu manada Hz. Ayşe Annemizin yine çağdaşı olduğu sahabeye özellikle de Ebu Hüreyre'ye yönelik istidrakleri herkesin malumudur.

İbn Mutîr el-Hekemî'nin/ ابن مطير الحكمي (ö.1068/1657), rivayetin senet ve metnine ilişkin itirazıyla başlayan *ümmetin parçalanması* veya *fırkalara ayrılması*na (İftirâkı'l-Umme) dayanak tutulan polemik/ rivayet[41] hakkındaki yaklaşımında Makbilî, metnin varyantlarının birbirini güçlendirdiği ve dolayısıyla sahih olduğu kanaatinden hareketle senede *iliştirilen* söz konusu metni kendince bir

---

İbrâhim el-Vezir bu noktada güzel bir örnektir." Fatih Yücel, "Sarimüddîn el-Vezîr*", İslam Düşünce Atlası*, https://islamdusunceatlasi.org/sarimuddin-el-vezir/4984

[37] Sârimuddîn İbrahim el-Vezîr, *el-Feleku'd-devvâr fî ulûmi'l-hadîs ve'l-fikh ve'l-âsâr*, thk. M. Yahya Sâlim İzzân, (San'a: Mektebetu't-Turâsi'l-İslâmî- Sa'de: Dâru't-Turâsi'l-Yemenî, 1415/1994), 206 vd.; Ayrıca bkz. el-A'zamî, "Sahabenin Tamamı Güvenilir İnsanlardır", 316; Abdullah Yıldız, "Rivayetleri Açısından Bazı Sahabilerin Tartışılabilirliği (I)", *Harran Ü. İlahiyat F. Dergisi*, 11/6, (2003), 27-28, 45.

[38] Mervân I/ Mervân b. el-Hakem (ö.65/685): İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*, thk. Adil Ahmed Abdulmevcud- Ali Muhammed Muavvid, (Beyrut: Daru'l-kutubi'l-İlmiyye, 1415/1995), 6/203-204 (8337).

[39] Mecduddîn el-Hüseynî el-Müeyyedî, *Levâmiu'l-envâr fî cevâmi'i'l-ulûm ve'l-âsâr ve terâcimi ûli'l-ilmi ve'l-enzâr*, thk. Hüseyin b. Ali el-Edvel, 3. Bsk., (Yemen: Mektebetu ehli'l-beyt, 1433/2012), 2/727-728, ayrıca bkz. 741, 754-758, 913-914; Mehmet Ümit, "Zeydiyye Mezhebi, İmamet Anlayışı ve Sahâbe Hakkındaki Görüşleri", *Yakın Doğu Ü. İlahiyat F. Dergisi*, I/2, (2015), 101; Mahmud Ebu Reyye, *Muhammedi Sünnetin Aydınlatılması*, çev. Muharrem Tan, (İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1988), 307-308.

[40] Mustafa Aydın, "Sahâbe Tanımı ve Adâlet Anlayışı Bağlamında Büsr b. Ebû Ertât'ın Durumu", *Turkish Studies: Comparative Religious Studies*, XVII/2, (2022), 144-145; Makbilî, *el-'Alemu'ş-Şâmih*, 569. Ayrıca bkz. Mithat Eser, "İfrat ve Tefrit Arasında Sahâbe Algısı", *İslâm Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahâbe -Sahâbe Kimliği ve Algısı-*, Tartışmalı İlmî Toplantı 27-28 Nisan 2013, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013), 238. Krş. el-Makbilî, *el-'Alemu'ş-şâmih*, 297-312, 687-688. Mahmud Ebu Reyye'nin (ö.1390/1970), *el-'Alemu'ş-şâmih'*in bu bölümünü özetlediği kısmı (bkz. *Muhammedi Sünnetin Aydınlatılması*, 51, 65-76, 336), makalemizin sonunda "EK I"de okumak mümkündür.

[41] Rivayet ve muhtevası için bkz. Akman, *Mezhepler Tarihinin Klasik Kaynakları*, 13-14, 36, 46, 57, 59-61, 74, 80, 83, 92-93, 101, 106, 109-110, 113-114, 117, 121-122, 126, 136, 138, 141, 146, 154, 205, 215-217; Celâleddin Devvânî, *Akaid-i Adudiyye Şerhi*, çev. Mustafa Akman, (Batman: Mütercim Yayınları, 2021), 20, 32, 40-41, 65, 70-73; Akman, *Celâleddin ed-Devvânî'nin Kelâm Sistemi*, 35-37, 54-55, 256-257.

yorumlamaya tabi tutmaktadır. Rivayetin senedine dair isabetli olmayan bu kanaati savunan müellife göre kurtulan kesim sıradan halk (amme) ile kitap ve sünnetten istifa eden ve herhangi batıl bir şey hususunda taassubu bulunmayan alimlerdir.[42] Amme'yi dahil ederek kuşatıcılığı sağlasa ve batıl yaklaşımları ile taassubu bulunmayan ulemayı merkeze alsa da -ki bu yaklaşımıyla son derece entelektüel bir tutum sergilemiş olsa dahi- Makbilî burada senet/rivayet odaklı bir yaklaşım sergilemek suretiyle gelenek içerisinde geliştiği anlaşılan bir kod'a teslimiyetle bir sonuca ulaşmış olmaktadır. Onun burada, vardığı sonucu daha önemseyerek rivayet hakkındaki polemiği atlamak istediği anlaşılmaktadır. Halbuki özellikle İslâm mezhepler tarihinde vukua gelen veya vaki durumu resmeden rivayetlerin hemen tamamında olduğu gibi bu rivayet hakkında kuşkucu bir tutum sergilemek evla olandır. Zira mezhep fanatiklerinin, süreç içerisinde *güya* din kardeşi olan muhaliflerinin -tıpkı kendileri gibi- yaptığı yorum ve içtihatlarına karşı Peygamber otoritesini suiistimal ederek aleyhte rivayetler ürettikleri tarihî bir realitedir. Dolayısıyla Makbilî'nin bu handikaba düşmeden rivayeti zemin kabul etmek yerine Şihâbeddîn el-Mercânî[43] (ö.1306/1889) gibi rivayetin sıhhatine dair endişesini belirterek söylemini doğrudan ortaya koyması daha doğru olurdu.

Öte yandan bazı araştırmalara göre İbnu'l-Vezîr'in[44] (ö.840/1436) savunduğu görüşler; toplumda bir karşılık bularak kabul görmüş ve kendisinden sonra günümüze kadar etkisi devam eden bir hareket halini almıştır.[45] Nitekim kendisinden sonra Hasan Celal, Makbilî, Emîr San'ânî,[46] talebesi Abdulkadir

---

[42] Salih b. Mehdî el-Makbilî, "Hadîsu İftirâkı'l-Umme", *Resâil ve Ebhas fî hadîsi İftirâkı'l-Umme*, thk. Abdullah b. Yahya es-Surayhî, 2. Bsk., (Beyrut: Daru'l-kutubi'l-İlmiyye, 2009), 70, 75-76 (ayrıca muhakkikin mukaddimesi, 5, 62).

[43] Mercânî'ye göre eleştirmenler rivayetin sahih olmadığına ve hatta mevzu olduğuna hükmetmişlerdir. Bkz. Mercânî, *Hâşiye ale'l-Celâl*, (İstanbul: Tabi' ve Naşir: Lofçalı Raşid, 1326), 1/14-15, 25; Mustafa Akman, "Devvânî'nin Akâidu'l-Adudîyye Şerhi ve Kelâmcılığı", *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, X/2, (2017), 502.

[44] İlimle şöhret bulmuş bir aile çevresinde yetişti. Babası dahil birçok hocadan kelâm, fıkıh usulü ve aklî ilimler tahsil etti. Yemen/Taiz ve Mekke'deki görüşmeleri düşünce dünyası için bir dönüm noktası teşkil etti ve böylece Zeydiyye mezhebinden ayrılarak Selef anlayışına kaydı. Mekke'deyken, eski hocalarına reddiye olmak üzere *el-ʿAvâsım ve'l-ḳavâsım'*ı yazdı. Ömrünün sonlarında Hicaz'dan ayrılıp Yemen'e döndü; ancak burada mutaassıp Zeydîler'in sert tenkitlerine maruz kaldığı gibi iftiralarla çeşitli mercilere jurnallendi. Bu sırada birkaç defa inzivaya çekilerek ücra yerlerde ve mağaralarda yaşamaya başladı. En son uzletinde vebaya yakalanarak öldü. Talebelik hayatını anlatırken gençliğini kelâm ve cedel ilimleriyle çeşitli mezhep telakkileri uğrunda harcadığını belirten İbnu'l-Vezîr, *itikadda aklî istidlâlin vacip, taklidin ise küfür* olduğu şeklindeki prensibin bu yönelişinde etkili olduğunu belirtir. İbnu'l-Vezîr'in en çok tepki gösterdiği hususların kelamcılar arasındaki ihtilâflar, mezhepler ve şahıslar arası tartışmalar ve giderek yaygınlaşan tekfir suçlamaları olduğu görülür. Ona göre ihtilâfların sebebi, açık bir şekilde tebliğ edilen iman esaslarının kelamcılarca zor ve kapalı delillerle ispatlanmaya çalışılmasıdır. Naslardaki istidlâl metodunu öne çıkarmasının yanında akla da vurgu yapan İbnu'l-Vezîr, kuru nakil ve taklid anlayışını eleştirir. Onun karşı çıktığı aklîlik, Aristo ve Yunan düşüncesine dayalı mantıkî kurallar ve felsefî istidlâllerdir. İbnu'l-Vezîr, Kur'an ve Sünnet çerçevesindeki vahyin metot, işleyiş ve hedeflerine uygun bir aklîliği felsefî-kelâmî akılcılığa tercih etmiştir. Buna rağmen doğruluğu zorunlu olarak bilinen hususların yer aldığı kelâm ilmini inkâr etmediğini, ayrıca kendisinden farklı düşünenleri de kınamadığını, fakat maksada ulaşmada en kısa yolu takip etmenin esas olduğunu belirtir. Yemen'deki Zeydîlerin arasında İbnu'l-Vezîr'le başlayan *Selef çizgisi* etkisini sürdürmüş ve Şevkânî'ye kadar devam etmiştir. İbnu'l-Vezîr'in, vahiy ile beşer düşüncesini karşılaştırma yanlışlığına düşerek kelâmın nebevî bir yöntem olmadığını ispatlamaya çalıştığı görülmektedir. Ona göre *kelâm* peygamberî bir yöntem olsaydı Kur'an'ın ve diğer mukaddes kitapların da *araz* ve *cevher* gibi konulara yer vermesi gerekirdi. Halbuki kelâm âlimleri, sağlam bir iman için akıl yürütmeyi zaruri görmekle birlikte herkesi aynı istidlâl biçimini veya yalnızca kelâmî istidlâlleri uygulamaya mecbur tutmamışlardır. Ayrıca inanç esaslarını sunmakla yetinmeyip onların felsefesini de yaptıkları için kelamcıların muhtelif terimleri kullanmaları, çeşitli fikirleri tartışmaları ve düşünce üretmeleri tabiidir. Krş. M. Sait Özervarlı, "İbnü'l-Vezîr, Ebû Abdullah", (İstanbul: 2000), 21/240-242.

[45] Bkz. Abdulvahid Ahmed Naci Ahmed el-Hamidî, "Eseru's-Sekafeti'l-İslamiyye fi'tehavvulat inde ehli'l-Yemen", *el-Kalem (Hakemli İlmi) Dergi*, Camiatu'l-kalem li'l- ulumi'l-insaniyye ve't-tatbikiyye, 1, (2014), 303, 316-319; Abdulvahid Ahmed Naci Ahmed el-Hamidî, "Eseru's-Sekafeti'l-İslamiyye fi'tehavvulat inde ehli'l-Yemen", *Mecelletu mealimi'd-dava'l-İslamiyye el-muhakkeme*, 7, (Sudan, 1436/2014), 3, 23-25, 27.

[46] İbnu'l-Vezîr diye de bilinen Abdullah b. Alî b. Ahmed es-San'ânî'nin (ö.1147/1735) talebesi ve Abdulkadir el-Hasenî el-Kevkebânî'nin (ö.1207/1792) hocasıdır. Emîr San'ânî, taklidi reddederek delillerle amel etmeye başlayınca diğer âlimlerle arasında sert tartışmalar yaşandı. Zeydî mezhebinde kabul görmeyen bazı namaz sünnetlerini edâda ısrar ettiği için yörenin Zeydî halkının hücumuna uğradı. Şairlik yönü de bulunan San'ânî

b. Ahmed Şerafettin el-Kevkebânî[47] (ö.1207/1792) ve talebesi Şevkânî[48] (ö.1250/1834) gibi önemli şahsiyetlerin onun görüşlerinin takipçisi olduğu ifade edilmiştir.[49] Yine bu doğrultuda İbnu'l-Vezîr ile

---

bir cuma hutbesinde isimlerinin anılması âdet haline gelen imamları zikretmediği için Zeydî cemaatin hücumuna uğraması sonucu çıkan kargaşa üzerine kısa süre hapsedildi (1753). Bu nedenle hatiplik görevini terk eden San'ânî kendisini telif, öğretim ve fetva işlerine adadı. İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö.852/1449) ahkâm hadislerini ihtiva eden *Bulûġu'l-merâm* (بلوغ المرام) adlı eserine yazdığı *Subulu's-selâm* (سبل السلام) şerhi meşhurdur. Mustafa Baktır, "Emîr es-San'ânî", (İstanbul: DİA, 1995), 11/144-145. Özellikle tefsir, tarih, edebiyat ve şiirde geniş bilgi sahibi olan İbnu'l-Vezîr'in, ömrünün sonlarına doğru ders vermeyi bırakıp inzivaya çekildiği bilinmektedir. Mustafa Fayda, "Abdullah b. Ali el-Vezîr", (İstanbul: DİA, 1988), 1/83.

[47] Birçok talebe yetiştiren Kevkebânî, hocası Emîr San'ânî'nin vefatından sonra Yemen bölgesinde onun yerini dolduran en büyük âlim olarak meşhur oldu. İslâmî ilimler alanında büyük bir otorite olduğu kadar, edebiyat ve tıp alanında da geniş bilgiye sahip olan Kevkebânî, son derece zeki ve tartışmalarında diyalektiği çok iyi kullanan bir alimdi. Talebesi Şevkânî, *Neylu'l-evṭâr*'ı onun teşvikiyle yazdı. Vecdi Akyüz, "Abdülkadir el-Kevkebânî", (İstanbul: DİA, 1988), 1/240-241.

[48] Ehl-i hadîs ve tecdid hareketinin Yemen'deki önemli simalarından Abdulkadir el-Kevkebânî'nin (ö.1207/1792) öğrencisi ve biyografik/tabakat türü *el-Bedru't-Tâli'* (البدر الطالع), *Fethu'l-Kadîr* (فتح القدير) tefsiri, *el-Fevâidu'l-Mecmûa* (الفوائد المجموعة) adlı mevzû hadislere dair eseri ve *İrşâdu'l-Fuhûl* (إرشاد الفحول) isimli fıkıh usulüne dair eserleriyle bilinen Muhammed b. Ali eş-Şevkânî'nin (ö.1250/1834), çağdaş İslâm düşüncesinin öncülerinden, ıslahatçı âlim Reşîd Rızâ (1865-1935) ve Hindistanlı âlim Sıddîk Hasan Han el-Kannevcî (ö.1307/1890) gibi önemli isimleri etkilediği bilinmektedir. Yemen'deki Zeydî imâmetinin kurulmasında ve idaresinde çok etkin olmuş, Osmanlı Devleti'ne karşı savaşlarda önemli roller üstlenmiş köklü bir aileye mensuptur. Yemen Zeydîliği içinde gelişerek Sünnî kaynak ve usul anlayışının kabul edilmesini ve ehl-i hadîsin bazı ilkelerinin benimsenmesini isteyen akımın Şevkânî üzerindeki etkisinin bu dönemde giderek arttığı görülmektedir. Vefatına kadar kadılkudâtlık makamında kalan Şevkânî devletin iç ve dış politikalarını belirlemede önemli roller üstlendi ve kırk yılı aşan bu görevi esnasında Yemen'in en etkili siyasal kişiliklerinden biri haline geldi. Şevkânî, Yemen *Hâdevî* toplumu içinde özellikle IX./XV. yüzyıldan itibaren Sünnî kaynak anlayışını benimsemeye yönelik gelişen ve modernleşme sürecine kadar devam eden (yaklaşım ve iddialarının temelleri ehl-i hadîs Selefîliği olan) eğilimin en tanınmış simasıdır. Ebû Abdullah İbnu'l-Vezîr, Hasan el-Celâl, Makbilî ve Emîr es-San'ânî'nin şekillendirdiği bu akımın son noktasını Şevkânî teşkil etmektedir. Şevkânî, modern dönem İslâm dünyasında eserleri en çok rağbet gören ve kendisine en çok atıfta bulunulan isimlerden biridir. Onun görüşleri ve eserleri erken devir modern İslâm düşüncesinin en önemli tarihî kaynakları arasında yer almaktadır. Modernleşme sürecinde telif ve yargı işleriyle meşgul bir âlimden ziyade çok boyutlu bir tecdid hareketinin önderi olan Şevkânî'nin fıkıh anlayışını belirleyen prensipler; nasların zâhirine bağlılık, *sahih senetli âhâd hadis*i âyete *denk* bir delil değerinde sayma, ictihadın sürekliliğini ve taklidin reddini esas alma ve mezheplere karşı çıkma şeklinde özetlenebilir. Yemen Zeydîliği içinde gelişen hadis merkezli ilim anlayışının temsilcilerinden biri olan Şevkânî bu çevrede Sünnî hadis kaynaklarının benimsenmesi için çalışmıştır. Şevkânî, zamanla kazandığı muhteva açısından kelâm ilmine karşıdır. Hem Ehl-i sünnet'in hem de Mu'tezile'ye dayanan Zeydiyye'nin kelâmını temelsiz telakkiler bütünü diye gören Şevkânî, prensip olarak itikadî sahada akıl yürütmeye karşı çıkmamakla beraber kelâm ilminin akla dayalı bir disiplin sayıldığı görüşünü reddeder. Ancak kelâm literatüründen haberdar olmamayı da bir İslâm âlimi için doğru bulmamakta, fakat kelâm eserlerinin ancak ilim tahsilinin son merhalelerinde okunması gerektiğini söylemektedir. Şevkânî, ehl-i hadîs Selefîliğini hem görüş hem üslûp açısından ana hatlarıyla benimsemekle beraber bazı meselelerde söz konusu çizgiden de ayrılmaktadır. Tasavvufun çıkış noktasının İslâm'ın esaslarına uygun bulunduğunu kabul eden Şevkânî'ye göre zühd ve takvânın anlam değiştirip tasavvuf halini alması İslâm tarihindeki en tehlikeli dönüşümlerin başında gelmektedir. Çünkü fıkıh mezheplerinin teşekkülü ve mezhep taassubunun yayılması yalnızca amel sahasıyla ilgili birtakım bid'atları ortaya çıkarmışken tasavvuf ve tarikatların oluşumu tevhid inancını zedeleyen muhtelif unsurları beraberinde getirdiğinden Müslümanların itikadını tehdit etmektedir. Şevkânî, tasavvuf düşüncesi tarafından manaları yeniden şekillendirilmiş birçok kavramın İslâm'a muhalif anlayışların yansıması olduğunu öne sürmektedir. Mümini zayıflatan ve tayyibi terk etmeyi gerektiren tasavvufî zühdü bid'at diye nitelediği gibi peygamberlerin ve ulemânın örnek hayatlarıyla bağdaşmayan ve topluma yarar sağlamayı ortadan kaldıran uzlete de karşı çıkar. Öte yandan riyâzet yoluyla hârikulade gibi görülen haller meydana getirmeyi İslâm'a tamamen aykırı bulur ve bu hallerin keramet kabul edilmesine itiraz eder. Riyâzet sonucu ortaya çıkan hallerin tabiat kanunları gibi *kurallı bir oluşum* niteliği taşıdığını vurgulayan Şevkânî, Hint kültürünün *yoga* kavramını gündeme getirip İslâm dışı toplumlarda geliştirilmiş vasıtalar sonucunda görülen hârikulâdeliklerin riyâzetin rahmânî sayılmadığına delil teşkil ettiğini öne sürer. Ona göre sürekli ibadetle meşgul olmalarıyla tanınan bazı sûfî gruplar bir yandan İslâm'ın esaslarına muhalefet etmekte, diğer yandan çok ibadet eden Hâricîler'e benzemektedir. *Vahdet-i vücûd* anlayışını küfür diye niteleyen Şevkânî, Muhyiddin İbnu'l-Arabî ve İbn Seb'în gibi kişilerin eserlerine ağır eleştiriler

birlikte Zeydîler arasında hadise düşkünlük ve Ehl-i Hadis geleneğinin başladığı anlamında Ahmed Mahmûd Subhî (1928-2004), İbnu'l-Vezîr ile birlikte Zeydîler arasında Resulullah'ın hadisini, cedel ve kelâm ilimlerine tercih edenlerin zuhur ettiğini, onunla başlayarak Makbilî ve San'ânî ile devam edip Şevkânî ile zirveye ulaşan kuvvetli bir akımın geliştiğini belirtmiştir.[50] Bu manada Makbilî'nin, yazdığı *el-Alemu'ş-şâmih fî îsâri'l-hak ale'l-âbâ ve'l-meşâyih* (العلم الشامخ في إيثار الحق على الآباء والمشايخ) kitabının ismini *Îsâru'l-hak ale'l-halk* (إيثار الحق على الخلق) adlı eserine benzetecek kadar İbnu'l-Vezîr'den etkilendiği ve bu benzerliğin sadece kitap ismi ile sınırlı kalmadığı, -*el-Âlem*, *Îsâr*'dan daha geniş içerikte olsa da- bazı konuları da kapsadığı söylenmiştir.

Ne var ki *el-Alem*'in basımına öncülük eden; kitabın ahkam, usul, fıkıh ve tasavvuf konularında kıymetli bilgilere haiz olduğunu, mezhep ve akımları gerçek manada tanıttığını, mezhep taassubu ve ihtilafın terk edilmesi gerektiği ve birçok akaid konusu üzerinde durduğunu, hiçbir kitapta bulunmayan bilgileri taassuba düşmeden sunduğunu belirten[51] Reşîd Rızâ'nın (1865-1935) bu ifadelerinden de anlaşılacağı üzere Makbilî ve diğer ulemanın İbnu'l-Vezîr ile uyumu ona *taklit*ten değil *örtüşmek*ten ibarettir.

Bilindiği üzere ya da kanımızca İbnu'l-Vezîr; Zeydî fıkhını terk etmiş hem Mu'teziley'i hem de Zeydiyye'nin Mu'tezile ile benzeşen görüşlerini eleştiriye tabi tutmuş, Zeydîlerden farklı ve Selefîliğe kaymayan bir *Ehl-i Hadis* geleneği başlatmıştır. İşte onun bir mezhebi taklidi reddedip sadece kitap ve sünnetten delillere tabi olma ve itikadî konularda kitap ve sünnete dayanıp kelâm ilmine karşı çıkma[52] fikri, Yemen coğrafyasında kabul görmüş ve kendisinden sonra Hasan Celal (ö.1084/1673), Makbilî (ö.1108/1696), San'ânî (ö.1182/1768) ve Şevkânî (ö.1250/1834) gibi önemli isimler tarafından sürdürülen[53] yeni bir tarza dönüşmüştür. Bu durum, birilerinin birilerini taklit ederek onun çemberinden çıkamaması yerine, Yemen bölgesinin Osmanlı gibi[54] imparatorluk sahalarında dayatılan

---

yöneltmekte ve tasavvuf tarihinde ortaya çıkan birçok gelişmenin şeriat hükümlerini devre dışı bırakmayı amaçladığını savunmaktadır. Eyyüp Said Kaya, Nail Okuyucu, "Şevkânî", (İstanbul: DİA, 2010), 39/22-28.

[49] Batur, *Zeydilik ve Selefilik arasında İbnü'l-Vezir*, 228, 237.

[50] Ahmed Mahmûd Subhi, *Fî ilmi'l-keâm: Zeydiyye*, 3. Bsk., (Beyrut: Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1411/1991), 3/348, 397, 455; el-Makalih, *Kırae fî Fikri'z-Zeydîyye ve'l-Mu'tezile*, 16-17, 23, 31, 54, 62, 64, 69.

[51] Bkz. Batur, *Zeydilik ve Selefilik arasında İbnü'l-Vezir*, 229-230.

[52] Makbilî'nin, kelâm ilmini benimsemediği ve felsefenin metotlarından etkilendiği için ayıpladığı görülmektedir. Ki bunun daha ziyade cevher araz türü konulardan mütevellit olduğu anlaşılmaktadır. Ancak yine de kategorik olma ihtimalini de ihsas eden bu yaklaşımın hatalı olduğunu belirtmek lazımdır. Zira şayet kelâm olmazsa onun ortaya koyduğu profilin oluşması imkânsız gibiydi. Zira kelâm (sorgulamak, başkalarının zihnine teslim olmamak, akletmek vs. anlamda) analitik düşünce demektir ve Makbilî'nin ortaya koyduğu algı anlayış, tavır tutum bunun sonucu olsa gerektir. Bkz. Makbilî, *el-ʿAlemu'ş-Şâmih*, 210, 234, 258, 299, 378, 603, 711; Abdulmuteâl Saîdî, *el-Muceddidûn fî'l-İslâm mine'l-karni'l-evvel ile'r-râbi' aşer: h.100- h.1370*, (Kahire: Mektebetu'l-Âdâb, 1416/1996), 312-313.

[53] Batur, *Zeydilik ve Selefilik arasında İbnü'l-Vezir*, 228-229. Yemen'de donuklaşmış bir düşünce yapısının geliştirdiği baskıcı anlayışa ve onun farklı düşüncelere karşı oluşturduğu ambargoya karşı ilk tavır alan, Neşvân el-Hımyerî (نشوان الحميري)'dir (ö.573/1178). Onun açtığı çığırda yürüyen ilim adamları olarak İbnu'l-Vezîr (ö.840/1436), Hasan Celal (ö.1084/1673), Makbilî (ö.1108/1696), San'ânî (ö.1182/1768), Kevkebânî (ö.1207/1792) ve Şevkânî'yi (ö.1250/1834) saymak mümkündür. Yavuz, *eş-Şevkânî ve Hadisçiliği*, 73.

[54] Hüseyin Aydın'ın Osmanlı düşüncesine dair değerlendirmeleri şöyledir: Osmanlı kültür dünyası, geleneksel birtakım faktörlerin tesiri altında şekillenmiştir. Bu durum, felsefî düşünmenin yanı sıra, bütünü ile ilmi hayatın sürekliliği ve kesintisizliğini olumsuz yönde etkilemiş ve düşünce geleneğini büyük ölçüde zedelemiştir. İslâm Medeniyetinin ilmî ve felsefî varlığını oluşturan ciddi kaynak kitaplar Osmanlı eğitim öğretiminde asla tedavüle girmemiş, kütüphanelerde bir lüks olarak nadide nüshalar halinde durmuştur. Osmanlılarda ilme teşvik ve ilim adamına itibar çok yüksek, görünürde ilmi hürriyetleri var gibidir; ama bu, resmî/mezhebî inancın çerçevesi içinde kalındığı, kültürde yerleşik ve alışılmış olanın dışına çıkılmadığı sürece vardır. Çünkü tefsir ve hadis tedvin edilmiş, kelâm ve fıkıh işini bitirmiş, geriye problem kalmamıştır. Sadırlardan satırlara intikal etmiş olan bu bilgilerin dışında ortaya konan her bilgi "bid'at" idi. Bid'at ise yenilik demekti. Ulemanın her türlü hürriyeti vardı. Sadece "yeni"yi arama, bulma ve ileri sürme (icad) hürriyeti yoktu. Bid'at'e karşı kültürün korunması görevini hem devlet hem halk üstlenmişti. Bu bir mukaddes vazife idi. Bu umûmî murakabe altında ilim, düşünce ve düşünür güdümlü idi. Bu nedenle toplumda hür düşünür yetişip barınamıyordu. Otorite olarak kabul edilmiş geçmiş düşünürler, problemleri çözmüş, bütün doğruları bulmuş ve tüm doğruları kitaplarına dercetmişti. Eğitim-öğretime düşen, onları öğretmek ve açıklamaktır. Hakîkat aranıp bulunacak şey olmaktan çıkmış, öğretilecek ve açıklanacak şey olmuştu. Böylece

resmî görüş/miras ve mezhep kontekstine mahkûm olmadan hür düşünceyi yansıttığının bir işareti olsa gerektir. Zira dayatılan resmî bir söylemin olmadığı bölgelerde alimlerin rahat bir entelektüel düşünce atmosferi buldukları ve dolayısıyla zihin açısından daha aydın/derinlikli tespitlere ulaşabildiği ve tarihsel ve güncel konuları realiteye uyumlu bir makuliyet çerçevesinde formüle ettikleri izaha muhtaç değildir.

Makbilî, çeşitli alanlarda tanınmış birçok âlime tenkitler yöneltmiş ve ilmî mevkilerini kabul ettiği Gazzâlî[55] (ö.505/1111), Râzî[56] (ö.606/1210) ve İbn Teymiye[57] (ö.728/1328) yanında Ahmed b. Hanbel[58] (ö.241/855), Buhârî[59] (ö.256/870) ve ayrıca Ebû Hanîfe'yi[60] (ö.150/767) de gerektiğinde eleştirmekten geri durmamıştır. Filozof[61] Sûfî Muhyiddin İbnu'l-Arabî'yi[62] (ö.638/1240) "sapık ve

---

geçmiş mutlaklaştırılmış; değişen sürekli yenilenen hayat için örnekler hep geçmişten alınmış, geçmişin tarihîliğinin ve bir defaya mahsusluğunun şuuruna varılamamış ve tarihsizlik içine düşülmüştür. Bkz. "Osmanlılarda Felsefî Düşünce", *Uludağ Ü. İlahiyat F. Dergisi*, IV/4, (1992), 1, 3, 7-8.

[55] el-Makbilî, *el-ʿAlemu'ş-şâmih*, 257-258, 270, 370, 327, 375.

[56] el-Makbilî, *el-ʿAlemu'ş-şâmih*, 147, 216, 230, 263-265.

[57] el-Makbilî, *el-ʿAlemu'ş-şâmih*, 126-127, 382, 434-435. Dolayısıyla Abdulmuteâl es-Saîdî'nin (ö.1370/1950) sandığı gibi İbn Teymiye ekolünden olması mümkün değildir. Bkz. *el-Muceddidûn fi'l-İslâm,* 311-312. Krş. Makbilî, "Hadîsu İftirâkı'l-Umme", 60 (Surayhî'nin önsözü); Yavuz, *eş-Şevkânî ve Hadisçiliği*, 78.

[58] el-Makbilî, *el-ʿAlemu'ş-şâmih*, 271.

[59] el-Makbilî, *el-ʿAlemu'ş-şâmih*, 309, 705.

[60] el-Makbilî, *el-ʿAlemu'ş-şâmih*, 156, 247.

[61] Felsefesi, felsefî kaynakları ve bu kaynaklarla edindiği birikim için kz. Mustafa Akman, "İbnü'l-Arabî'nin Söyleminin Felsefi Yönü ve Kaynakları", *Orta Asya'dan Anadolu'ya İlmin Yolculuğu*, (Karabük Üniveritesi Yayınları, 2021), 696-717, 730-736.

[62] Nazarî irfan konusunda en zirve âlimlerden biri sayılan İbnu'l-Arabî'nin fikirlerinin Yemen'de yayılmasını sağlayan sûfîler çoğunlukla Yemen'e sonradan dışarıdan gelenlerdir. Ancak onun görüşlerinin beklenmedik şekilde hızla yayılması medrese çevresini rahatsız etmiş; özellikle fakihler zaman zaman Yemen'de İbnu'l-Arabî destekçilerini şiddetle eleştirmişler ve bu konuda reddiyeler yazmışlardır. Bu bağlamda İsmail b. İbrahim el-Cebertî (ö.806/1403) medresesi/fırkası İbnu'l-Arabî ve Mecduddîn el-Fîrûzâbâdî'nin (ö.817/1415) eserlerini yaymış ve bu, Yemen'de büyük bir yankı uyandırmıştır. Bu eserlerin, Cebertî ekolü eliyle yayılması üzerine medrese hocaları özellikle *vahdet-i vücûd* gibi konularda sûfîleri eleştirmeye başlamıştır. Bunun üzerine İbnu'l-Arabî düşüncesini reddetmeye ve bu görüşleri çürütmeye yönelik pek çok fakih reddiye yazmışlardır. Özellikle fakihlerin İbnu'l-Arabî ve takipçileri hakkındaki ağır eleştirileri ve cılız da olsa sûfîlerin bu eleştirilere reddiyeler yazma gayreti asırlarca sürmüştür. Aslında fakihlerle mutasavvıflar arasındaki bu ihtilaf genel anlamda İslam coğrafyasında hicrî III. yüzyılda başlamış, Yemen de bu fikir çatışmalarından nasibini almıştır. Ancak ihtilafın Yemen'de baş göstermesi daha geç bir tarihte hicrî VII. asrın başlarında olmuştur. Bu durumu, bölgede tasavvuf hareketinin fikrî ve felsefî düzeyde ancak bu zaman diliminde teşekkül etmesiyle açıklamak mümkündür. bkz. Güldane Gündüzöz, "Yemen'de Bir İbnü'l-Arabî Müdâfii: Mecdüddîn El-Fîrûzâbâdî", *Nüsha: Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, XVIII/47, (2018), 215, 223-224, 229-230, 238. Eş'arîliğin, VII./XIII. yüzyılda Yemen Sûfîliği tarafından benimsenmesi, ikisinin de Yemen halkı arasında daha kolay yayılmasına zemin hazırlamıştı. Bundan olacak ki Resûlîler döneminde Taiz'de kâdîlık yapan ve fıkıhta Şâfiî, itikatta Hanbelî anlayışta olan Ebu'l-Fadl Abbas et-Terînî es-Seksekî (ö.683/1284), sûfîliğin yanı sıra Eş'arîliğe de muhalefet etmekte ve açıkça halk düzeyinde olmakla eleştirmektedir. Bkz. *el-Burhân fî ma'rifeti akâidi ehli'l-edyân*, thk. Bessâm Ali Selâme el-Amûş, 2. Bsk., (ez-Zerkâ/Ürdün: Mektebetu'l-Menâr, 1417/1996), 37-38, 45, 59, 95, 101-106; Mehmet Ümit, "Yemen'de Eş'arîlik", *Uluslararası İmam Eş'arî ve Eş'arîlik Sempozyumu Bildirileri* 21-23 Eylül 2014, (2015), 1/475-476. (Eş'arîliğin sûfîlikle teması hakkında ayrıca bkz. Ümüt Toru, *Eş'arî Makâlât Geleneğinde İmâmiyye Algısı*, Cumhuriyet Üniversitesi, Doktora Tezi, (Sivas, 2017), 41-42, 116; Mehmet Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarilik Maturidilik İlişkisi*, (Ankara: Ankara Okulu, 2013), 31-33, 65-66, 223-230, 174). Cebertî, Yâsîn sûresini her gün belli sayıda okumanın maddî ve manevî bütün ihtiyaçları gidereceğini söylerdi. Bundan dolayı mensuplarına "ehl-i Yâsîn" de denilmiştir. İbnu'l-Arabî'nin görüşlerine son derece bağlı olduğundan *Fusûsü'l-hikem*'in bir nüshasına mutlaka sahip olunmasını isterdi. Gerek bu düşünceleri gerekse Yâsîn sûresinin faziletine dair yazdığı bir risâlede mevzû hadislere yer vermesi sebebiyle çeşitli tenkitlere maruz kaldı. Cebertî, semâın velîlerin yolu olduğunu söylerdi. Zebîd'in mânevî sahibi ve koruyucusu! olduğu iddia edilen Cebertî'ye, Cebertiyye adlı bir tarikat fırkası nispet edilmektedir. Bkz. İrfan Gündüz, "Cebertî, İsmâil b. İbrâhim", (İstanbul: DİA, 1993), 7/193. İbnu'l-Arabî'nin yetiştiği ortam, eğitimi, kaynakları, etkilendiği ve etkilediği kimseler, bağlantıları, tarihsel süreçteki etkisi, fikirleri ve iddiaları için bkz. Mustafa Akman, *İbn-i Arabî: Kelâmî Tartışmalar Sorular Şüpheler*, İstanbul: Ekin Yayınları, 2017; Mustafa Akman, *Celâleddin ed-Devvânî: Ahlâkî Siyâsî Felsefî Tasavvufî ve Kelâmî Görüşleri*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017), 72-98.

saptıran" diye niteleyerek tenkit eden[63] ve bu bağlamda tasavvufun[64] *vahdet-i vücûd* felsefesine son derece karşı[65] olan XII./XVII. asır alimi Makbilî,[66] XIX ve XX. yüzyıllarda İslâm dünyasında görülen ıslahçı söylemin önemli habercilerinden biri olarak dikkat çekmiş[67] ve izlenmeye devam edilmiştir.[68]

Öte yandan Makbilî ve fikirleri hakkında yapılan çalışmalar bağlamında Şerfau Hüseyin es-Serbî'nin (شرفاء حسين السربي), onun kelâmî görüşlerine dair *el-ʿAlemu'ş-şâmih fî îsâri'l-hak ʿale'l-âbâ ve'l-meşâyih* isimli eseri özelinde yaptığı "el-Arâu'l-Kelâmîyye li'l-Makbilî ve nakduhu li'l-mezahib min Hilali Kitabihi el-ʿAlemu'ş-Şâmih fî Tafdili'l-hak ʿale'l-âbâ ve'l-meşâyih ve Haşiyetuhu el-Ervâhu'n-Nevâfih (ه1696-1630/1108-1040م)"[69] adlı yüksek lisans tezi[70] önemli bir kaynaktır. es-Serbî burada Makbilî'nin adı geçen kitabında değindiği kelâmî görüşler[71] ve mezhep olgusu ile mezhebî ekoller hakkında bilgi vermekte ve değerlendirmeler yapmaktadır.

---

[63] el-Makbilî, *el-ʿAlemu'ş-şâmih*, 332-333, 472-473, 476, 492.

[64] Süleyman Uludağ'a göre İbnu'l-Vezîr, Makbilî, San'ânî ve Şevkânî gibi ünlü Yemen'li *Zeydî* alimler tasavvufu eleştirmişlerdir. Bkz. "Tasavvuf Karşıtı Akımlar ve İbn Teymiye'nin Tasavvuf Felsefesi", *İslamiyat Dergisi*, 2/3, (1999), 42-43. Muhammed Ali eş-Şevkânî de *vahdet-i vücûd* fikrini küfür olarak değerlendirmektedir. bkz. *es-Sevarimu'l-hıdadi'l-kâtıa li-alaiki erbâbi'l-ittihâd*, thk. M. Subhi Hasan Hallak, (San'a: Dâru'l-Hicre, 1411/1990), 37-38. Şevkânî, bu eserinde Makbilî'nin *el-Alemu'ş-şâmih*'ini refere ederek alıntılar yapmıştır. s.47-48, 74-75.

[65] Yemen asıllı fakih ve mutlak müctehid kabul edilen Makbilî, Osmanlı Hicazında yaşayan bir diğer önemli vahdet-i vücûd karşıtı isimdir. *el-ʿAlemu'ş-şâmih* (s.434-489, 504-508) isimli eserinde diğer vahdet-i vücûd karşıtlarının aksine tasavvufu bütünüyle eleştirmiş ve ister vahdet-i vücûdu benimsesin ister benimsemesin bütün sûfîleri tekfir etmiştir. Muhammed Bedirhan, "Osmanlı Dönemi Vahdet-i Vücûd Müdâfaaları", *Osmanlı'da İlm-i Tasavvuf*, (İstanbul: İSAR Yayınları, 2018), 195-196; Wilferd Madelung, "Zeydilik ve Tasavvuf", çev. Salih Çift, *Uludağ Ü. İlahiyat F. Dergisi*, IX/9, (2000), 789.

[66] "Memlûklar döneminde yaşayan ve vahdet-i vücûdu reddeden diğer bir ünlü âlim, meşhur tarihçi İbn Haldun (ö.808/1406)'dur. Hukukçu ve Malikî kadısı olan İbn Haldun'a "toplumun menfaatini korumak" gerekçesiyle -İbn Arabî, Tilimsânî, İbnu'l-Fârız ve bu sonuncunun özellikle Taiyyetü'l-kübrâ'sı gibi- vahdet-i vücûda dair eserlerin imha edilmesini salık verdiği yakıştırmasında bulunulmuştur." Emil Homerin, "Memlûklar Dönemi Mısır'ında Sûfiler ve Tasavvuf Aleyhtarları: Taraflar ve Kurumsal Çevre Üzerine Bir İnceleme", çev. Salih Çift, *Uludağ Ü. İlahiyat F. Dergisi*, XI/1, (2002), 253. Burada kastedilen kişilerden biri de Makbelî/Makbilî'dir, bkz. el-Alemu'ş-şâmih, 500. Ayrıca bkz. Salih Çift, "XVII. Asır'da Osmanlı Toplumunda Sûfîler ve Muhalifleri, Niyâzî-i Mısrî -Dönemi ve Tesirleri-", (Bursa Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2019), 52.

[67] H. Karaman -inanır biçimde- şöyle bir efsane anlatır: Makbilî sûfîlerin keşfini kabul etmezdi. Bir gün kızı Zeynep hastalandı, evi Harem-i Şerîf'e bitişik idi, kız duvarın arkasında olanları haber vermeye başladı, babası kapıyı sımsıkı kapatıyor dışarı çıkıyor, kızının haber verdiklerini aynen müşahede ediyordu. Bkz. *İslâm Hukuk Tarihi*, 96.

[68] Bkz. Hüseyin Muhammed el-Makbilî, *Muzekkeratu'l-Makbîlî*, 1. Bsk., el-Mektebetu't-tarihiyye el-Yemaniyye, (Dımaşk: Dâru'l-fikr, 1407/1986), 93, 97. Krş. İsmail Ceran, "Versîlânî, Fudayl", (İstanbul: DİA, 2013), 43/61-62.

[69] الآراء الكلامية للمقبلي ونقده للمذاهب من خلال كتابه العلم الشامخ في تفضيل الحق على الآباء والمشائخ و حاشيته الأرواح النوافخ (1040 - 1108 هـ / 1630 - 1696 م) بحث مقدم لنيل شهادة الدراسات المعمقة في أصول الدين.

[70] Bahsun mukaddem li niyli şehadeti't-dirasatı'l-muammaka fî Usuli'd-din, el-Cumhuriyyetu't-Tunusiyye Vezaretu't-Talimi'l-Aliye Camiatu'z-Zeytuniyye, el-Mahadu'l-ala li Usuli'd-din, Tunus, 1424/2003, 143 sayfa.

[71] Şerfau Hüseyin es-Serbî'nin "İçindekiler"i şöyledir: المقدمة، سبب الدراسة، أهداف الدراسة، أهمية الموضوع، المنهجية، صعوبات الدراسة، الدراسات السابقة، إشكالية الدراسة، خطة الدراسة، الفصل تمهيدي: العوامل المكونة لشخصية المقبلي، المبحث الأول: البيئة العمة، العامل السياسي، الصراع بين الأئمة والأمراء، المؤيد الصغير، الإمام المهدي، الصراع بين الأئمة والأتراك، الحالة الاقتصادية والاجتماعية، الوضع الاقتصادي في اليمن، التركيبة الاجتماعية ، طبقة أو شريحة السادة، طبقة الفقهاء، طبقة المشائخ، المبحث الثاني: حياة المقبلي ونشأته، اسمه، مولده، نشأته ومشائخه، تلامذته، رحلته، وفاته، المبحث الثالث: مكانته العلمية وآثاره، مكانته، مؤلفاته، العلم الشامخ، الأرواح النوافخ، الأبحاث المسددة في فنون متعددة، المنار في المختار، الإتحاف لطلبة الكشاف، نجاح الطالب في مختصر ابن الحاجب، حب الغمام على اشارات المرام، المزايا، العيوب، الفصل الأول: علم الكلام بين التعريف والنشأة، المبحث الأول: تعريف علم الكلام، نشاة علم الكلام وتطوره، نشأته في المشرق، نشاته في المغرب و الأندلس، لماذا سمي علم الكلام بهذا الاسم، فائدة علم الكلام والفرق بين المتكلم والفيلسوف، المبحث الثاني: الزيدية والمعتزلة، الفصل الثاني: منهج المقبلي في العقيدة وموقفه من التحسين والتقبيح، المبحث الأول: أسس منهج المقبلي، المرجعية العقلية، نبذه للتقليد والتمذهب، المبحث الثاني: منهج المقبلي في الإدراك العقلي، موقف المقبلي من التحسين والتقبيح، موقفه من الجبر والاختيار والكسب والحكمة، موقفه من الجبر، موقفه من الاختيار، موقفه من الكسب، موقفه من الحكمة، الفصل الثالث: موقف المقبلي من الصفات الإلهية ونقده للمذاهب، المبحث الأول: موقف المقبلي من الصفات الإلهية، موقفه من التشبيه، اتحاد الذات بالصفات، اثبات الجهة، موقفه

Serbî, hazırladığı bu yüksek lisans tezinde sırasıyla şu akışı takip etmiştir: Giriş; çalışmanın nedeni, amacı, önemi ve yönteminden sonra çalışma zorlukları ve eser hakkında yapılmış önceki çalışmalar, çalışmanın problem ve planı ile bu bölüm tamamlanmıştır.

Dört ana bölüm (fasıl) ve dokuz alt başlıkta (bahis) hazırlanan tezin hazırlık denilen sıradaki bölümünde "el-Makbilî'nin kişiliğini oluşturan faktörler", üç alt başlık halinde değerlendirilmiş. Bunların ilkinde Makbilî'nin genel bağlam/ ortam olarak siyasî faktörler, imamlar ile şehzadeler arasındaki çekişmeler, sınırlı katkılar, İmam Mehdî, imamlar ile Türkler arasındaki çatışmalar, ekonomik ve sosyal durum, Yemen'deki ekonomik ortam, sosyal hayatın bileşenleri, ileri gelenler (eşraf) grubu ve fıkıhçılar ve şeyhler tabakası işlenmiş. İkinci bahiste Makbilî'nin hayatı ve yetiştirilmesi başlığı altında adı, doğumu, yetiştirilmesi ve şeyhleri, öğrencileri, gezileri ve ölümü ele alınmış.

Üçüncü bahiste ise ilmî ahvali ve eserleri başlığıyla konumu ve eserleri bölümleri açılmış. Burada *el-ʿAlemu'ş-şâmih* (Görkemli İşaretler), *el-Ervâhu'n-nevâfîh* (Nefes alan rûhlar), *el-Ebhâsu'l-müseddede* (Muhtelif ilimlerde önemli araştırma), *el-Menâr fî'l-muhtâr* (İradeli Hususlara Işık), *el-İthâf li-talebeti'l-Keşşâf* (Keşşâf Sevenlere İthâf/ Armağan), *Necâhu't-tâlib bi-Muhtasarı İbni'l-Hâcib* (İbnu'l-Hâcib Muhtasarına Talibin başarısı), *Hubu'l-ğamam ala işaratı'l-l-merâm* [72] (Merâm işaretleri hakkındaki muğlaklıklara dair sevda) isimli eserleri tanıtılmış, ayrıca onun meziyet ve kusurlarından kısaca bahsedilmiştir.

Serbî, birinci fasıl dediği bölümde tanımdan gelişime doğru kelâm ilmini anlatmış; bunun ilk bahsinde kelâm ilminin tanımını vermiştir. Kelâmın kaynağı ve gelişimi, maşrık (Doğu) ile Fas (Mağrıb) ve Endülüs'teki başlama ve gelişme süreçlerinden sonra söz konusu ilmin neden bu isimle anıldığını anlatmıştır. Burada ayrıca teolojinin/kelâmın faydası ve kelamcı ile filozof arasındaki farka da değinen yazar ikinci bahiste Zeydîler ile Mu'tezile'yi anlatmıştır.

Serbî, ikinci fasılda Makbilî'nin itikadî yaklaşımı ile güzellik ve çirkinlik konusundaki kanaatini anlatmıştır. Burada yazar, ilk bahis olarak Makbilî'nin metodolojisinin temel ilkelerini anlattıktan sonra zihinsel referanslarına geçmekte ve taklit ve mezhepçiliğe karşı tutumunu ifade etmektedir. İkinci konu olarak Makbilî'nin aklî tasavvurdaki yöntemine değinen müellif, Makbilî'nin hüsün-kubuh, cebir, ihtiyar, kesb ve hikmete dair tutumuna geçmektedir.

Üçüncü fasılda ise Makbilî'nin İlâhî sıfatlar konusundaki konumu ve mezheplere yönelik eleştirisine değinilmektedir. Burada birinci bahiste, Makbilî'nin İlâhî sıfatlar konusundaki kanaatini anlatan yazar, teşbih, zatın sıfatlarla birleşmesi, yön tayini, rü'yet ve tekellüm konularına girmektedir. İkinci bahis olarak Makbilî'nin mezhepleri eleştirisine değinen yazar; burada sırayla Mu'tezile, Eş'arîler, tasavvuf [73] ve Zeydiyye eleştirisine yer vermekte ve tezi hatime/sonsöz ve fihristlerle tamamlamaktadır.

Keza Muhammed Abdurrahim ez-Zeynî (محمد عبد الرحيم الزيني) de *el-Makbelî ve Ârâuhu'l-Kelâmîyye*[74] adıyla Sâlih el-Makbilî hakkında bir eser yazmıştır. Bu eserinde ez-Zeynî "içindekiler" sıralamasıyla şu konulara değinmiştir: İthaf, dua, giriş. *1. Bölüm*: Hayatı. *1. Fasıl*: Hayatı, eserleri ve metodolojisi: 1- Hayatına genel bakış, 2- Eserleri, 3- Metodolojisi. *2. Bölüm*: Görüşleri ve fikrî yönelimleri. *1. Fasıl*: İlahiyat Bahisleri, 1- Allah'a dair marifet, 2- İlahî sıfatlar, haberî sıfatlar, yön tayini (isbat-ı cihet)),

---

من الرؤية، موقفه من مسالة متكلم، المبحث الثاني: نقد المقبلي للمذاهب، نقده للمعتزلة، نقده للأشعرية، نقده للصوفية، نقده للزيدية، الخاتمة، الفهارس.

[72] "Beyâdî (Beyâzîzâde Ahmed Efendi'nin (ö.1098/1687)), her ne kadar müteahhirînden ise de, kelâm ilminde otoritedir. Öyle ki "el-'Alemü'ş-Şâmih" sahibi Makbelî, alimleri pek *beğenmemesine ve pervasızlığına* rağmen, araştırma alanının genişliğini itiraf anlamına, Beyâdî'nin "İşârât"ına çok önem vermektedir." Muhammed Zâhid Kevserî, "Mezheplerin Doğuşuna Bir Bakış", çev. Seyit Bahçıvan, *Selçuk Ü. İlahiyat F. Dergisi*, 12, (2001), 47.

[73] Şevkânî ve öncülerinin ahlâk, takva ve vera olarak kastedilen tasavvufî hayata karşı olmadıkları açıktır. Onların zamanla bâtınî felsefeye evrilen ve dolayısıyla Kur'an ve sünnetle çelişen tasavvufî söyleme muhalif oldukları bilinmelidir. Krş. Yavuz, *eş-Şevkânî ve Hadisçiliği*, 80-81.

[74] Muhammed Abdurrahim ez-Zeynî, *el-Makbelî ve Ârâuhu'l-Kelâmîyye* (المقبلي وآراؤه الكلامية /el-Makbilî ve Kelâmî Görüşleri), 1. Bsk., Mansure: Daru'l-Yakin, 1431/2010.

Allah'ı görmek, Kur'an'ın yaratılış meselesi,[75] ihtilafta Kur'an'ın etkisi. *2. Fasıl*: İlahî adalet, 1- Özgür irade, 2- İyi ve kötü, 3- Güzellik ve Çirkinlik, 4- Eceller. *3. Fasıl*: Ahiret. 1- Dirilişin zorunluluğu, 2- Ehl-i vaîd, 3- Şefaat,[76] 4- Kabir azabı. *4. Fasıl*: Ahlak ve Siyaset Konuları. 1- İman, 2- Makbilî'nin felsefe ve mantık'a bakışı, 3- Makbilî'nin Zeydiyye hakkındaki görüşü, a- Zeydiyye'yi savunması, b- Zeydiyye'ye eleştirisi, c- Makbilî, Zeydî mi Selefî mi? 4- Araştırmanın Sonuçları, övgü ve takdir. 1- Arapça Araştırma Kaynaklar, 2- Yabancı Kaynaklar, Müellifin Kitapları, Dizin.[77]

Şüphesiz Makbilî'nin şahsiyetini, düşünce yapısını ve ilişkilerini etkileyen, ulusal ve bölgesel çevresini de içine alan siyasî, ekonomik, sosyal ve kültürel birçok faktör olmuştur. Bu bağlamda Yemen siyasî hayatına yön veren üç temel faktörün kabilecilik, mezhepler ve dışarıdan yapılan siyasî müdahaleler olduğu anlaşılmaktadır. Muhtelif sebeplerle merkezden uzaklaşıp Yemen'i kendilerine faaliyet alanı seçen mezhep mensuplarının, siyasî istikrarsızlığın yanı sıra zaman zaman şiddet boyutuna ulaşan fikrî tartışmalarının çatışmalara evrilmesiyle Yemen'de toplumsal hayatın derinden etkilendiği görülmektedir. İslâm dünyasının her tarafında olduğu gibi burada da söz konusu vaziyet, bir taraftan mezheplerin fikrî ve tarihî gelişimini etkilerken diğer taraftan İslam siyasî düşüncesinin şekillenmesinde de etkili olmuştur. Zira tarihsel süreçte mezhep ile toplumsal kimlik arasında varoluşsal bir ilişki kaçınılmaz olmuştur. Yemen'de de siyasî iktidarın mezheplerin şekillenmesinde ve mezheplerin iktidarın tutumunu belirlemedeki etkisini açıkça görmek mümkündür. Nitekim, VI./XII. yüzyılda Mutarrifîler ve Muhteriîler olarak iki önemli gruba ayrılan Zeydîlerin itikadî ve toplumsal anlamda şekillenmesinde iktidarı elinde tutan Zeydîlerin tercihleri belirleyici olmuştur.[78]

Yemen'in, merkezî bölgelerde varlığı tehdit altında olan mezheplerin sığınağı haline geldiği ve bölgeye sığınan bütün mezhebî unsurların yerel kabilelerin de desteğini alarak kendi hâkimiyetlerini tesis etme gayretinde oldukları görülmektedir. Bu durum ise doğal olarak Yemen'de sürekli iktidar mücadelelerinin yaşanmasına yol açmıştır. Söz konusu iktidar mücadelelerinin bir ayağını da mezhep farklılaşmasının oluşturduğunu söylemek mümkündür. Sünnîliği benimseyen merkezi konumdaki devletlerin siyasî hâkimiyetlerine karşılık umumiyetle Şiî gelenekten gelen muhalif güçlerin direnişi şeklinde cereyan eden Yemen'deki iktidar mücadelelerinde zaman zaman aynı düşünce içerisinde yer alan unsurların birbirleriyle çatışma halinde oldukları da görülmektedir. Bu manada tarih boyunca Zeydî-Sünnî ilişkileri de aslında siyasî anlamda bir iktidar mücadelesi şeklinde geçmiştir.[79] Başka bir ifadeyle tarih boyunca Zeydî-Sünnî ilişkileri konjoktüreldir ve tarihin hiçbir döneminde mezhebî anlamda Yemen Zeydiyyesi'nin mahza Şiî bir karaktere büründüğü görülmemiştir. Nazarî anlamda Şiî bağlara sahip olmasına rağmen birlikte yaşadıkları Sünnîlerle uyumlu halde bulunma yönünde bir irade sergilemişlerdir. Nitekim baktığımız zaman diğer Şiî gruplarla kıyaslandığında Şiî-Sünnî ilişkileri çerçevesinde Zeydî-Sünnî ilişkilerinin çok problemli bir alan olmadığı görülmektedir. Çünkü Zeydî-Sünnî ilişkilerinde belirleyici olan faktör teolojik/itikadî olmaktan ziyade siyasîdir. Nitekim Osmanlı padişahlarının fermanları ile Zeydî imamların yazdıkları mektuplarda her iki kesimin de

---

[75] Yön tayininde tevakkuf ettiği, rüyetullahta bilinçli kapalılığa yöneldiği, halku'l-Kur'an'da selefe meylettiği görünmektedir. Bkz. ez-Zeynî, *el-Makbelî ve Ârâuhu'l-Kelâmîyye*, 64, 68, 71.

[76] Makbilî'nin şefaatin olacağını ifade eden rivayetleri kabul ettiği görülmektedir. Bu da onun *ehl-i hadis*'in etkisinde kalabildiğini göstermektedir: Bkz. ez-Zeynî, *el-Makbelî ve Âraûhu'l-Kelâmîyye*, 93-94.

[77] الإهداء، دعاء، مقدمة، الباب الأول: حياته، الفصل الأول: حياته ومؤلفاته ومنهجه، أولا: نبذة عن حياته، ثانيا: مؤلفاته، ثالثا: منهجه، الباب الثاني: آراؤه واتجاهاته الفكرية، الفصل الأول: في الإلهيات، أولا: معرفة الله، ثانيا: الصفات الإلهية، الصفات الخبرية، إثبات الجهة، رؤية الله، قضية خلق القرآن، موقف القرآن من الجدل، الفصل الثاني: العدل الإلهي، أولا: حرية الإرادة، ثانيا: الخير والشر، ثالثًا: الحسن والقبح، رابعا: الآجال، الفصل الثالث: المعاد الأخروي، أولا: ضرورة البحث، ثانيا: أهل الوعيد، ثالثا: الشفاعة، رابعا: عذاب القبر، الفصل الرابع: قضايا الأخلاق والسياسة، أولا: الإيمان، ثانيا: موقف المقبلي من الفلسفة والمنطق، ثالثاً: موقف المقبلي من الزيدية، أ- دفاعه عن الزيدية، ب - هجومه على الزيدية، ج - المقبلي زيدي أم سلفي؟، رابعا : نتائج البحث، تنويه، أولاً: مصادر البحث العربية، ثانيا: المراجع الأجنبية، كتب المؤلف، الفهرس.

[78] Yusuf Gökalp, "6/12. Yüzyıl Yemen Zeydi Düşüncesi'nin Şekillenmesinde Mutezile'nin Etkisi", *e-makâlât Mezhep Araştırmaları*, VII/1, (Bahar 2014),123-124.

[79] İhsan Süreyya Sırma'nın anlatımından anlaşıldığı kadarıyla Osmanlı'nın, iktidarının bekası adına dayattığı mezhebî aidiyet her zaman daha belirleyici ve yıkıcı olmuştur. Yanlış siyasî bağlantılar da cabası. Bkz. *Osmanlı Devletinin Yıkılışında Yemen İsyanları*, (İstanbul: Düşünce Yayınları, 1980), 64, 76-77, 89, 132, 134, 159, 161-163, 165, 168, 175, 178, 181, 196.

hilafet konusunun altını çizdiği ve halifeliğin kendilerine ait olduğunun vurgulandığı belirtilmektedir.[80]

Bu durumun çeşitli olumsuzluklarına rağmen, Makbilî ve diğer Yemenli aydınlar üzerinde olumlu etkileri de bulunmaktadır. Zira bu faktörler bize, adaletsizliği reddeden ve özellikle dinî düşüncede ıslah çağrısında bulunan entelektüellerin yetişmesini sağlamıştır. Bundan olacak ki akıl Makbilî'de önemli bir yer tutmaktadır. Zira akıl Kur'an ve sünnetin temelidir ve Allah bizi onun varlığıyla mükellef tutmaktadır. Makbilî'de bu husus mesela güzellik ve çirkinlik konusunda açıkça gözükmektedir. Keza ihtiyar, kesb, hikmet ve irade de öyle. Yine onun mezheplere yönelik eleştirileri, taassup ve gelenekçiliği reddetmesi ve ictihâd çağrısı da bize bunu göstermektedir. Kitap ve nebevî sünnete doğrudan yönelmiş ve dolayısıyla herhangi bir mezhebe ve bu bağlamda nispet veya itham edildiği Mu'tezile, Nasibe, Selefîlik veya Zeydîliğe vs. tabi/mukallit olmadığı için *meta analiz* tarzda itirazlarını her zaman ifade edebilmiştir.[81] Mamafih aklın bu önemine rağmen semiyyat ve rûh gibi aklın algılamakta zorlandığı mevzularda Makbilî, sınırını da bilmektedir. Bütün bunların, hoşgörüsüzlüğün azaltılmasına ve mezhep çatışmalarını önlemeye katkıda bulunabileceği açıktır. Nitekim Makbilî'nin kelâmî görüşleri, mezhepçilik sınırlarını aşıp düzelten entegre bir program halindedir. Bilindiği üzere toplumların belası olan mezhepçilik[82] ve grupçuluk her dönemin sorunu olmaya devam etmiştir. Bundan kurtulmak gerekir ki ümmet bilinci oluşsun ve toplum sağlıklı bir yapıya ulaşsın. Böylece İslam düşüncesinde bir derinlik de oluşabilsin.[83]

Öte yandan "eş-Şevkânî ve Hadisçiliği" tezinin yazarı Adil Yavuz'un 28 Şubat 1999'da Amman'da Şuayb Arnavud'la (1928-2016) yaptığı röportajdan aktardığına göre Arnavud: "Şevkânî, tarafgirlikten kurtulmuş ve müctehid alimler arasına dahil olmuştur. Yetiştiği mezhepten ayrılarak müstakil bir şahsiyet kazanmıştır. Şevkânî; Neşvân el-Hımyerî[84] (ö.573/1178), İbnu'l-Vezîr, Makbilî gibi Zeydî mezhebini terk ederek ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat mezhebine giren müctehid alimler arasına girmiş[85] ve Kitap ve Sünnet yörüngesini takip eden, doğru metodu açıklayan eserler yazmıştır." Yavuz'a göre göre ise Şevkânî gerek düşünceleri gerekse içinde bulunduğu toplumdaki ilmî fonksiyonuyla, özelde İbnu'l-Vezîr, Hasan Celal, Makbilî, San'ânî ve hocası Abdulkadir b. Ahmed (ö.1207/1792) gibi Yemenli alimlerden etkilenmiş, genelde ehl-i eser (ehl-i hadis) olarak adlandırılan alimlerin metodunu benimsemiştir.[86]

Mezhep transferlerinin -özellikle de ölüme yakın olanların-, genelde geçildiği söylenen mezhep temsilcilerinin fikir ve birikimlerinin yeterli gelmediği, temsiliyetlerinin problemli olduğu zamanlarda dile getirildiği ve bununla söz konusu edilen zat/ların itibar, mücadele ve birikimlerinden istifade

---

[80] Yusuf Gökalp, "Yemen'de Zeydi-Sünni İlişkilerinin Tarihi Arka Planı", *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, VI/2, (2013), 103, 106, 108; Sırma, *Yemen İsyanları*, 129-134, 150, 165-197.

[81] Bkz. es-Seriyhî, "İshamu'l-uleması'l-mucavirin fi'l-haremeynı'ş-şerifeyn", 10-11, 19-20. Sözgelimi *el-İthâf li-Talebeti'l-Keşşâf*'ta (el yazma, Katib: el-Elmaî Muhammed b. Yahya b. Ali ez-Zarî, 1368) ortaya koyduğu perspektif bunu göstermektedir.

[82] Seriyhî, "ed-Devru't-tenvirî li'l-Allame el-Makbilî fi'l-Kofkaz", 30, 36, 38-39, 48, 53-55.

[83] Şerfau Hüseyin es-Serbî, *el-Arâu'l-Kelâmîyye li'l-Makbilî ve nakduhu li'l-mezahib min Hilali Kitabihi el-ʿAlemu'ş-Şâmih fî Tafdili'l-hak ʿale'l-âbâ ve'l-meşâyih ve Haşiyetuhu el-Ervâhu'n-Nevâfih*, el-Cumhuriyyetu't-Tunusiyye Vezaretu't-Talimi'l-Aliye Camiatu'z-Zeytuniyye, el-Mahadu'l-ala li Usuli'd-din, (Tunus, 1424/2003), 114-116. Ayrıca bkz. el-Makalih, *Kırae fî Fikri'z-Zeydîyye ve'l-Mu'tezile*, 173-213.

[84] Ahzâb 33/33'teki "Ehl-i beyt" terkibinin bütün ümmeti anlamına geldiğini beyan eden ve imamlığını ilân eden Neşvân, bir şiirinde mezhebinin ehl-i adl ve tevhide mensubiyetini ifade etmek suretiyle Mu'tezilî olduğunu açıkça belirtmiş, *el-Hûru'l-ʿîn* (ve tenbîhü's-sâmiʿîn ʿan kutubi'l-ʿilmi'ş-şerâʾif dûne'n-nisâʾi'l-ʿafâʾif) adlı kitabında çeşitli din ve felsefelere eleştiriler yönelttikten sonra Mu'tezile mensuplarının yeryüzünün melekleri, farzı ve sünneti en iyi bilenleri olduğunu ve ehl-i İslâm'ın doruk noktasını teşkil ettiğini söylemiştir. İsmâil b. Ali el-Ekva', "Neşvân el-Himyerî", (İstanbul: DİA, 2007), 33/25-26.

[85] Mehmet Ümit'e göre de "Seyyid Muhammed b. İbrahim el-Vezir'in öğretisi temelinde ortaya çıkan Sünnî ekolün temsilcileri, Sâlih b. Mehdî el-Makbelî, Emîr San'ânî ve Şevkânî'dir.", "Yemen Zeydileri arasında Yahya b. Hamza (ö.747/1347) ile Sünnîliğe ılımlı bir yaklaşım doğmuştur. Sonra Sünnî Hadis kitaplarını otorite kabul eden Muhammed b. İbrahim el-Vezir'in (ö.840/1436) öğretisi temelinde bir grup oluşmuştur. Başlıca temsilcileri, Sâlih b. Mehdi el-Makbeli (ö.1108/1696), Emîr San'ânî (ö.1182/1768) ve Şevkânî'dir (ö.1250/1834)." bkz. "Zeydiyye", *İslam Mezhepleri Tarihi*, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayını, 2013), 124, 132.

[86] Yavuz, *eş-Şevkânî ve Hadisçiliği* 82.

edilmeye çalışıldığı (istismar edildiği) bilinmektedir. Dolayısıyla Arnavud'un iddiasının doğruluğunu ve amacının mahiyetini Allah'a havale etmekle beraber Makbilî'nin eser ve siretinden anlaşıldığı kadarıyla veya akıbetinden yana haber veren başka kaynaklardan bu yönde bir tespit bilinmediğinden onun Ehl-i Sünnet mezhebini İslâm'ın kendisiyle eşitleyerek öteki algı anlayışları bu vesileyle daha çok dışlamayı/küçümsemeyi hedeflediği sanılmaktadır.

Burada Arnavud'un bahis konusu ettiği mezhep transferinin Zemahşerî için de iddia edildiği malumdur. Ancak Zemahşerî'nin hayatının sonlarına doğru Mu'tezilî oluşundan tövbe edip Ehl i Sünnet inancına döndüğü rivayet edilse de bunun doğru olmadığı[87] da bilinmektedir ve hatta bunun klasik Sünnî inanca mensup kimselerin, muhtemelen mensuplarını konsolide etmek adına *batıl* buldukları hemen herkesi, son dönemlerinde yapıp ettiklerine pişman ve tövbekâr gösterme alışkanlığından kaynaklandığı sanılmaktadır. İlginçtir ki Zemahşerî'yi bazı Şiî müellifler de Şiî kabul etmişlerdir. Aslında bu transferlerin özellikle Ehl-i Sünnet ulemasından kalburüstü sayılanların hemen tamamının bir şekilde Şiîliğe geçtiği hikayelerine[88] daha çok rastlandığı ise bir bahs-ı diğerdir.

Makbilî'nin Eserleri

1. *el-ʿAlemu'ş-şâmih fî Îsâri'l-hakʿale'l-âbâ ve'l-meşâyih* (العلم الشامخ في إيثار الحق على الاباء والمشايخ ويليه الأرواح النوافخ). Başta kelâm olmak üzere fıkıh, usul, hadis[89] ve tasavvuf konularındaki görüşlerini dile getirdiği bu eserinde Makbilî, hemen bütün itikadî ve amelî mezhepleri ve çeşitli alanlarda meşhur olan âlimlere yönelik tenkitlerini ifade etmiş; kelamcı ve mutasavvıflara[90] itirazlarda bulunmuştur.[91] Şâfiî âlimi Muhammed el-Berzencî eş-Şehrezûrî'nin[92] (ö.1103/1691), bu esere dair eleştirilerinden sonra ona cevap olarak bu esere zeyil mahiyetinde *el-Ervâhu'n-nevâfih li-âsâri îsâri'l-âbâʾ ve'l-meşâyih*'i (الأرواح النوافخ لآثار إيثار الآباء والمشايخ) kaleme almıştır. Her iki eser birlikte yayımlanmıştır.[93]

2. *el-Menâr fî'l-muhtâr min cevâhiri'l-Bahri'z-zehhâr* (المنار في المختار من جواهر البحر الزخار). Mehdî-lidinillâh Ahmed b. Yahyâ'nın (ö.840/1437) Zeydî fıkhına dair eserinin (el-Bahru'z-zehhâr/ البحر

[87] Recep Önal, "Zemahşerî (1144)", *İslam'ın Akılcıları Mu'tezilî Öncüler*, edt. Mehmet Azimli, Özden Kanter, (İstanbul: Mana Yayınları, 2021), 489.

[88] Bu hikayelerin bir örneği, Osmanlı medrese kültürünün kilometre taşlarından Celâleddin ed-Devvânî için kaydedilmiştir. Onun da ömrünün sonlarında Şiîliğe kaydığı yönündeki iddialar için bkz. Mustafa Akman, "Celâleddin ed-Devvânî'nin Şi'î Olduğuna Yönelik İddialar Üzerine", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, X/19, (2018), 328-344.

[89] Bkz. el-Müeyyedî, *Levâmiu'l-envâr*, 2/552-553. *el-ʿAlemu'ş-Şâmih*'in isnadları için bkz. Vesam b. Hasan b. Muhammed el-Kuhlânî, *ed-Durrul'l-Yemânî fî tercümeti ve esanidi'l-kadî el-Allame Muhamed b. İsmail el-Amrânî*, 1. Bsk., (1440), 67.

[90] https://www.hayrettinkaraman.net/kitap/tarih/ ; Wilferd Madelung, "Tasavvufa Yönelik Zeydî Tavırlar", *Doğuşundan Günümüze Tasavvufa Dair Tartışmalar: On Üç Asırlık İhtilaf ve Mücadele*, çev. Salih Çift, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020), 106-107. bkz. Makbilî, *el-ʿAlemu'ş-şâmih*, 434-489, 504-508.

[91] el-Cuhenî, *Necâhu't-tâlib li-muhtasarı'l-muntaha*, 48-51.

[92] 1040/1630'de Şehrezûr'da doğan Muhammed b. Abdurresûl el-Hasenî el-Berzencî, ilk tahsilini babasından ve Molla Muhammed Şerîf el-Kûrânî'den aldı. Medine, Hemedan, Bağdat, Şam, Mardin, İstanbul, Halep ve Mısır'ı dolaşarak Muhammed b. Hasan el-Kevâkibî, Ali eş-Şebrâmellisî, İbrahim b. Hasan el-Kûrânî ve Mezzâhî gibi meşhur âlimlerden ders aldı. İbnu'l-Arabî'ye nispet edilen *Ekberiyye* fırkasına mensup olan mutasavvıf Ahmed el-Makdisî el-Kuşâşî (ö.1071/1661) vasıtasıyla tasavvufa yönelen Berzencî, Medine'de (1103/1691) vefat etti. Kelâm, tasavvuf, tefsir, hadis, fıkıh, Arap dili ve edebiyatı gibi çeşitli ilim dallarında doksana yakın kitap ve risâle telif etmiştir. Kıyamet alâmetlerine dair el-İşâʿa li-eşrâti's-sâʿa adlı eseriyle meşhur Berzencî'nin eserlerinin çoğu, halk dindarlığının temel kabullerini tahkim ve terviçle maruftur. Krş. Cengiz Kallek, "Berzencî", (İstanbul: DİA, 1992), 5/525-526. *el-İşâʿa li-eşrâti's-sâʿa* için Mustafa Akman, "Kelâm Perspektifinden Kıyâmet Alâmetlerinin Mahiyeti", İslâmi Araştırmalar, XXXII/1, (2021), 193, 195.

[93] Salih b. Mehdî el-Kevkebânî el-Makbilî, *el-ʿAlemu'ş-Şâmih fî îsâri'l-hakʿale'l-âbâ ve'l-meşâyih* (sf. 1-512) ve maahu *el-Ervâhu'n-nevâfih li-âsâri îsâri'l-âbâʾ ve'l-meşâyih* (sf. 513-773), 1. Bsk., Kahire: 1328 (Kitabın sonundaki not: Hicaz ve Suriye'den bir grubun maddi desteğiyle, Şeyhu'l-İslam Hasan Hüsnü Efendi kütüphanesindeki bir nüshadan nakledilerek basılmıştır.), Kitabın sonunda müellifin hayatı ve fihrist bulunmaktadır. (sf. 774-800).

الزخار) hâşiyesidir.[94] Burada insaflı tenkidleri görülmektedir.[95] Şevkânî'ye göre bu haşiye, bir müctehid olan Makbilî'nin en değerli eserlerindedir. Eserde şer'î delili esas alan Makbilî, bazı görüşlerinde hata, bazılarında ise isabet etmiştir. Zeydî düşünceye ciddi eleştiriler yönelttiği anlaşılan Makbilî (ve Hasan Celal); Şevkânî'nin özelde Zeydîlik genelde ise belli bir mezhebi taklid konusu ile ilgili fikirlerinin şekillenmesinde etkili olmuştur.[96]

3. *Necâhu't-tâlib bi-Muhtasarı İbni'l-Hâcib* (نجاح الطالب في مختصر ابن الحاجب). Cemâleddin İbnu'l-Hâcib'in fıkıh usulüne dair eserinin hâşiyesidir.

4. *el-İthâf li-talebeti'l-Keşşâf* (الإتحاف لطلبة الكشاف). Zemahşerî'nin eserindeki birçok görüşünü tenkit ettiği bir eserdir.[97]

5. *el-Ebhâsu'l-müseddede fî funûnin mute'addide* (الأبحاث المسددة في فنون متعددة). Kelâmla ilgilidir. 1097/1686'de elli dokuz yaşındayken yazdı.[98]

6. *Risâletu'l-kadî Salih el-Makbilî ilâ sâhibi'l-Mevâhib* (رسالة القاضى صالح المقبلي إلى صحاب المواهب).

7. *Bahs fî Hadîsi "Seteftariku Ümmetî Seb'îne Fırka*" (بحث في حديث ستفترق أمتي سبعين فرقة).[99]

8. *Bahs fî't-ta'abbud bi-şer'i men kablenâ* (بحث في التعبد بشرع من قبلنا).[100]

Makbilî'nin Bâtınî (İsmâîlî) Hemedan halkının hukukî durumuyla ilgili bir fetvası Hüseyin Abdullah el-Amrî tarafından yayımlanmıştır.

Kaynakça

A'zamî, M. Mustafa, "Sahabenin Tamamı Güvenilir İnsanlardır", çev. Enbiya Yıldırım, *Cumhuriyet Ü. İlahiyat F. Dergisi*, 1, (1996), 315-332.

Abdulveli b. Abdulvahid b. Lutf, "Tahdisu'n-nassı'l-fıkhî muhtarat min kitab'ıl-Menâr li'l-Allame el-Makbilî (1108h.)/ (تحديث النص الفقهي مختارات من كتاب المنار للعالمة المقبلي (1108هـ)", *Meceletu Camiatu'l-melik Abdulaziz: el-edeb ve'l-ulum el-insaniyeti*, 29/1, (2021), 169 192.

Muhammed Abdurrahim ez-Zeynî, *el-Makbelî ve Ârâuhu'l-Kelâmîyye* (Makbilî ve Kelâmî Görüşleri), 1. Bsk., Mansure: Daru'l-Yakin, 1431/2010.

---

[94] Yusuf Babür, "Kitaba Medhiye: Sünbülzâde Vehbî ve Esâmî-i Kütüb Kasidesi", *Journal of Turkish Language and Literature*, 4/1, (2018), 71.

[95] Bkz. Abdulveli b. Abdulvahid b. Lutf, "Tahdisu'n-nassı'l-fıkhî muhtarat min kitab'ıl-Menâr li'l-Allame el-Makbilî (1108h.) /(تحديث النص الفقهي مختارات من كتاب المنار للعالمة المقبلي (1108هـ)", *Meceletu Camiatu'l-melik Abdulaziz: el-edeb ve'l-ulum el-insaniyeti*, 29/1, (2021), 170-172, 183-184.

[96] Yavuz, *eş-Şevkânî ve Hadisçiliği*, 61-62.

[97] Abdulhak Ğanim Seyf Salim bu eseri, "İmam el-Makbilî'nin "Keşşâf Sevenlere İthâf: Saffat Suresi'nin Başından Nas Suresi'nin Sonuna Kadar", Yazma Eserin Tahkiki", adıyla Sudan Cumhuriyeti, Yüksek Öğretim ve Bilimsel Araştırma Bakanlığı, Ummu Derman İslam Üniversitesi, Lisansüstü Çalışmalar Fakültesi, Usul-i Din Fakültesi, Tefsir ve Kur'an Bilimleri Bölümü'nde 1429/2008 yılında doktora tezi olarak çalışmıştır. Eser dört ayrı araştırmacı tarafından paylaşılarak çalışılmıştır. Bu metin, Seyf Salim tarafından yapılan kısımdır. Ayrıca bkz. Hasan b. Ali b. Maniye eş-Şehrânî, "Salih b. Mehdî el-Makbilî'nin, "Keşşâf Sevenlere İthâf: İsra Suresi'nin Başından Nas Suresi'nin Sonuna Kadar", Analiz ve Tahkik, thk. Muhammed b. Salih Al-i Abdulkadir, *Aynu'l-Camia Kütüphanesi, Kuran İlimleri ve Tefsiri*, İmam Muhammed bin Suud İslam Üniversitesi Yayınları.

[98] Hayreddin ez-Ziriklî, *el-A'lâm: Ḳamûsu terâcim*, 15. Bsk.. (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melayin, 2002), 3/197.

[99] Eser Ahmed b. Ali b. Mutîr el-Hekemî (ö.1068/1657), Şevkânî (ö.1250/1834) ve Emîr San'ânî'nin (ö.1182/1768) aynı konudaki risaleleriyle birlikte basılmıştır. Burada Hekemî ve Şevkânî rivayeti, senet ve metin açısından eleştirmektedirler. Bkz. Hekemî *Keşfu'l-Ğumme fî İftirâkı'l-umme*, 11-33; Şevkânî, *el-Azbu'n-Nemîr fî Cevabı Mesail Alim biladı Asir*, 35-51. Makbilî ve San'ânî (*Hadîsu İftirâkı'l-Umme*, 83-106) ise kendilerince bir ilişkilendirme yapmaktadırlar. Makbilî'ye göre kurtulan kesim sıradan halk (amme) ile kitap ve sünnetten istifa eden ve herhangi batıl bir şey hususunda taassubu olmayan alimlerdir. sf. 62.

[100] el-Bu'danî, "el-Allame Salih b. Mehdî el-Makbilî", 231-232; es-Seriyhî, "İshamu'l-uleması'l-mucavirin fî'l-haremeynı'ş-şerifeyn", 8-10; Seriyhî, "ed-Devru't-tenvirî li'l-Allame el-Makbilî fi'l-Kofkaz", 32-36. Ayrıca son dört eserin nüshaları için bk. Habeşî, *Mesâdiru'l-fikri'l-İslâmî fî'l-Yemen* 146.

Ahmedî, Sabit, *el-Hadevîyyetu beyne'n-nazarîyyeti's-siyasîyyeti ve'l-akideti'l-İlâhîyye*, 1. Bsk., Yemen: Vezaretu's-Sekafe, 2018.

Akman, Mustafa, "Devvânî'nin Akâidu'l-Adudîyye Şerhi ve Kelâmcılığı", *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, X/2, (2017), 471-530.

Akman, Mustafa, *Celâleddin ed-Devvânî'nin Kelâm Sistemi*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017.

Akman, Mustafa, *Mezhepler Tarihinin Klasik Kaynakları: İçerik ve Özellikleri*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019.

Akman, Mustafa, *İbn-i Arabî: Kelâmî Tartışmalar Sorular Şüpheler*, İstanbul: Ekin Yayınları, 2017.

Akman, Mustafa, "İbnü'l-Arabî'nin Söyleminin Felsefi Yönü ve Kaynakları", *Orta Asya'dan Anadolu'ya İlmin Yolculuğu*, (Karabük Üniveritesi Yayınları, 2021), 685-748.

Akman, Mustafa, *Celâleddin ed-Devvânî: Ahlâkî Siyâsî Felsefî Tasavvufî ve Kelâmî Görüşleri*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017.

Akman, Mustafa, "Kelâm Perspektifinden Kıyâmet Alâmetlerinin Mahiyeti", *İslâmi Araştırmalar*, XXXII/1, (2021), 190-214.

Akman, Mustafa, "Celâleddin ed-Devvânî'nin Şi'î Olduğuna Yönelik İddialar Üzerine", e-*Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, X/19, (2018), 325-351.

Akyüz, Vecdi, "Abdülkadir el-Kevkebânî", (İstanbul: DİA, 1988), 1/240-241.

Amrî, Hüseyin b. Abdullah (حسين بن عبدالله العَمْري), *Nazretun fi'l-hayati'l-fikriyye ve'l-edebiyye fi'l-Yemen fi'l-karneyn es-samin aşer ve't-tasi aşer* (نظرة في الحياة الفكرية والأدبية في اليمن في القرنين الثامن عشر والتاسع عشر), Mecelletu camiatı'l-hadara (مجلة جامعة الحضارة للبحوث التطبيقية والإنسانية هي مجلة علمية محكمة نصف سنوية تصدر عن جامعة الحضارة باللغتين العربية والانجليزية), 4 (Yemen, 2022), 9-15.

Aydın, Hüseyin, "Osmanlılarda Felsefî Düşünce", *Uludağ Ü. İlahiyat F. Dergisi*, IV/4, (1992), 1-8.

Aydın, Mustafa, "Muhammed Reşîd Rızâ Hayatı, Eserleri, Kişiliği, Tecdîd ve Islâh Anlayışı", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, XI/58, (2018), 845-858.

Aydın, Mustafa, "Sahâbe Tanımı ve Adâlet Anlayışı Bağlamında Büsr b. Ebû Ertât'ın Durumu", *Turkish Studies: Comparative Religious Studies*, XVII/2, (2022), 133-152.

Babür, Yusuf, "Kitaba Medhiye: Sünbülzâde Vehbį ve Esâmį-i Kütüb Kasidesi", *Journal of Turkish Language and Literature*, 4/1, (2018), 62-85.

Baktır, Mustafa, "Emîr es-San'ânî", (İstanbul: DİA, 1995), 11/144-145.

Batur, Muhammet Raşit, *Zeydilik ve Selefilik arasında İbnü'l-Vezir*, Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, Erzurum, 2016.

Bayraktar Karahan, Fatma, "Kelâm İlminde Maslahata Salâh/Aslah Teorisi Bağlamında Bir Bakış", *İslâmî İlimlerde Maslahat*, edtr. Ayten Erol, (Ankara: Gece Kitaplığı, 2017), 215-242.

Bedirhan, Muhammed, "Osmanlı Dönemi Vahdet-i Vücûd Müdâfaaları", *Osmanlı'da İlm-i Tasavvuf*, (İstanbul: İSAR Yayınları, 2018), 187-210.

Bu'danî, Halid Hasan Muhammed, "el-Allame Salih b. Mehdî el-Makbilî ve menhecuhu fî'l-istidlal min hilalı kitabihi el-menâr fî'l-muhtâr min cevâhir'l-bahr'i-z-zehhâr (العلامة صالح بن مهدي المقبلي و منهجه في الاستدلال من خلال كتابه المنار في المختار من جواهر البحر الزخار)", *Mecelletu'l-kuliyetu'l-ulya li'l-Kur'an el-Kerim*, (31.12.2010), (Yemen, 8-9/2010), 214-280.

Ceran, İsmail, "Versîlânî, Fudayl", (İstanbul: DİA, 2013), 43/61-62.

Cici, Recep, "Kûrânî", (Ankara: DİA, 2002), 26/426-427.

Cuhenî, Ahmed b. Hamid b. Muhammed, *Necâhu't-tâlib li-muhtasarı'l-muntaha li'bni'l-hâcib li'l-allame: Salih b. Mehdî el-Makbilî* (نجاح الطالب لمختصر المنتهى لابن الحاجب للعلامة: صالح بن مهدي المقبلي), el-

Memleketu'l-arabiyatu's-Suudiye vezaretu't-tealimi'l-ali Camiat, ummi'l-kura, kısmu'd-dirasatı'l-ulya (Suudi Arabistan Yüksek Öğretim Bakanlığı Ummu'l-Kura Üniversitesi, Doktora Tezi), 1423.

Çift, Salih, "XVII. Asır'da Osmanlı Toplumunda Sûfîler ve Muhalifleri, Niyâzî-i Mısrî -Dönemi ve Tesirleri-", (Bursa Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2019), 49-57.

Dağ, Mehmet, "Mu'tezile Mezhebine Ehl-i Sünnet'in İsnâdı: 'Kırâatlar, Tevkîfî Değil; İctihâdîdir' - Zemahşerî Özelinde Bir İddianın Değerlendirilmesi-", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]*, III/3, Mu'tezile Özel Sayısı, (2003), 219-258.

Demirci, Kadir, "Zeydiyye ve Hadis", *İslâmî İlimler Dergisi*, VI/1, Zeydiyye sayısı, (2011), 193-218.

Devvânî, Celâleddin, *Akaid-i Adudiyye Şerhi*, çev. Mustafa Akman, Batman: Mütercim Yayınları, 2021.

Ebu Reyye, Mahmud, *Muhammedi Sünnetin Aydınlatılması*, çev. Muharrem Tan, İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1988.

Ekşi, Ahmet, "Zeydiyye'de Zekât", *Tarihte ve Günümüzde Zekât Uygulamaları: Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı*, 03-04 Aralık 2016, (2017), 409-442.

Ekva', İsmâil b. Ali, "Neşvân el-Himyerî", (İstanbul: DİA, 2007), 33/25-26.

Ersöz, Muhammed, "Hatalı Tefsir Sebebi Olarak Yerel Unsurların İhmal Edilmesi ve Lafızların Istılâh Anlamlarının Kullanılması", *Şırnak Ü. İlahiyat F. Dergisi*, VII/13, (2016/1), 149-166.

Eser, Mithat, "İfrat ve Tefrit Arasında Sahâbe Algısı", İslâm Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahâbe - Sahâbe Kimliği ve Algısı-, Tartışmalı İlmî Toplantı 27-28 Nisan 2013, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013), 229-247.

Eş'arî, Ebü'l-Hasan, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn: İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, Çeviri - Metin, Haz. Ömer Aydın - Mehmet Dalkılıç, İstanbul: Yazma Eserler Kurumu Yayınları, 2019.

Fayda, Mustafa, "Abdullah b. Ali el-Vezîr", (İstanbul: DİA, 1988), 1/83.

Gökalp, Yusuf, "6/12. Yüzyıl Yemen Zeydi Düşüncesi'nin Şekillenmesinde Mutezile'nin Etkisi", *e-makâlât Mezhep Araştırmaları*, VII/1, (Bahar 2014), 87-128.

Gökalp, Yusuf, "Yemen'de Zeydi-Sünni İlişkilerinin Tarihi Arka Planı", *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, VI/2, (2013), 87-114.

Gündüz, İrfan, "Cebertî, İsmâil b. İbrâhim", (İstanbul: DİA, 1993), 7/193.

Gündüzöz, Güldane, "Yemen'de Bir İbnü'l-Arabî Müdâfii: Mecdüddîn El-Fîrûzâbâdî", *Nüsha: Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, XVIII/47, (2018), 215-242.

Habeşî, Abdullah Muhammed, *Mesâdiru'l-fikri'l-İslâmî fi'l-Yemen*, Beyrut ve Sayda: el-Mektebetu'l-asriyye, 1408/1988.

Hallâk, Sâir Ali, "ez-Zeydiyye: Kırâe fî Neş'etihâ ve A'lâmihâ ve Fırakihâ ve Akâidihâ ve Sılatihâ bi-Gayrihâ", *Rumeli İslâm Araştırmaları Dergisi*, II/3, (2019), 85-107.

Hamidî, Abdulvahid Ahmed Naci Ahmed, "Eseru's-Sekafeti'l-İslamiyye fi'tehavvulat inde ehli'l-Yemen/ İslam kültürünün Yemen halkının dönüşümleri üzerindeki etkisi (أثر الثقافة الإسلامية في التحولات عند أهل اليمن)", *el-Kalem (Hakemli İlmi) Dergisi* (مجلة القلم علمية محكمة), Camiatu'l-kalem li'l- ulumi'l-insaniyye ve't-tatbikiyye, 1, (2014), 302-328.

Hamidî, Abdulvahid Ahmed Naci Ahmed, "Eseru's-Sekafeti'l-İslamiyye fi'tehavvulat inde ehli'l-Yemen (أثر الثقافة الإسلامية في التحولات عند أهل اليمن: التحول من الجاهلية إلى الإسلام)", Mecelletu mealimi'd-dava'l-İslamiyye el-muhakkeme, 7, (مجلة معالم الدعوة الإسلامية المحكمة: جامعة أم درمان الإسلامية) (Sudan, 1436/2014), 1-45.

Hansu, Hüseyin, "Mu'tezile Araştırmalarında Kaynak Problemi", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi* [Bilimsel Birikim], III/3, Mu'tezile Özel Sayısı, (2003), 55-71.

Hansu, Hüseyin, *Mutezile ve Hadis*, Ankara: Kitabiyat Yayınları, 2004.

Haykel, Bernard, "İslâm'ı Mezhepleri Yok Ederek Islah Etmek: Şevkânî ve Yemen'de Onu Tenkit Eden Zeydîler", çev. Nail Okuyucu, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 15, (2010), 127-150.

Homerin, Emil, "Memlûklar Dönemi Mısır'ında Sûfiler ve Tasavvuf Aleyhtarları: Taraflar ve Kurumsal Çevre Üzerine Bir İnceleme", çev. Salih Çift, *Uludağ Ü. İlahiyat F. Dergisi*, XI/1, (2002), 243-264. (Ayrıca: Doğuşundan Günümüze Tasavvufa Dair Tartışmalar: On Üç Asırlık İhtilaf ve Mücadele, çev. Salih Çift, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020), [169-185], 176).

İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*, thk. Adil Ahmed Abdulmevcud- Ali Muhammed Muavvid, Beyrut: Daru'l-kutubi'l-İlmiyye, 1415/1995.

İltaş, Davut, "Ebû Hanîfe'nin Haramlık Doğuran Süt Emme Müddeti Konusundaki Görüşünün Temellendirilmesi", *Bilimname: Düşünce Platformu*, 25, (2013/2), 7-48.

İltaş, Davut, "Süt Akrabalığının Fıkhî Açıdan Değerlendirilmesi", *Süt Akrabalığı ve Süt Bankası*, (İstanbul: İSAR Yayınları, 2016), 81-124.

İstanbulî, Mahmûd Mehdi, *Cemaleddin el-Kasımî: Şeyhu'ş-Şam*, Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1405/1985.

Kalaycı, Mehmet, *Tarihsel Süreçte Eşarilik Maturidilik ilişkisi*, Ankara: Ankara Okulu, 2013.

Kallek, Cengiz, "Berzencî", (İstanbul: DİA, 1992), 5/525-526.

Karaman, Hayreddin, *İslâm Hukuk Tarihi*, İstanbul: İz yayıncılık, 1999.

Kaya, Eyyüp Said, Nail Okuyucu, "Şevkânî", (İstanbul: DİA, 2010), 39/22-28.

Kehhâle, Ömer Rızâ, *Mu'cemu'l-müellifin: teracimu musannifi'l-kutubi'l-Arabiyye*, Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1957/1376.

Kevserî, Muhammed Zâhid, "Mezheplerin Doğuşuna Bir Bakış", çev. Seyit Bahçıvan, *Selçuk Ü. İlahiyat F. Dergisi* [Necmettin Erbakan Ü. İlahiyat F. Dergisi], 12, (2001), 33-48.

Kuhlânî, Vesam b. Hasan b. Muhammed, *ed-Durrul'l-Yemânî fî tercümeti ve esanidi'l-kadî el-Allame Muhamed b. İsmail el-Amrânî*, 1. Bsk., 1440.

Landau-Tasseron, Ella, "Periyodik Reform: Müceddid Hadisi Hakkında Bir İnceleme", çev. İ. Hakkı Ünal, *İslâmî Araştırmalar*, VI/4, (1992), 261-278.

Leknevî, Ebu'l-Hasenat Muhammed b. Abdilhayy, *el-Ecvibetu'l-Fadıla li'l-es'ileti'l-aşreti'l-Kâmile*, aleyhi Abdulfettah Ebu Ğudde, *et-talikat el-hafîle ala'l-ecvibeti'l-fadile*, 5. Bsk., Daru's-selam, (Haleb: Mektebu'l-Matbuati'l-İslamiyye, 1428/2007.

Madelung, Wilferd, "Tasavvufa Yönelik Zeydî Tavırlar", Doğuşundan Günümüze Tasavvufa Dair Tartışmalar: On Üç Asırlık İhtilaf ve Mücadele, çev. Salih Çift, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020), 93-107.

Madelung, Wilferd, "Zeydilik ve Tasavvuf", çev. Salih Çift, *Uludağ Ü. İlahiyat F. Dergisi*, IX/9, (2000), 775-790.

Mahmutoğlu, Yakup- İdris Cebeci, "Sünnî Olmayan Mezheplerde Karşı Cinse Dokunmanın Abdeste Etkisi", *Eskiyeni Dergisi* [Anadolu İlahiyat Akademisi Araştırma Dergisi], 40, (2020), 9-35.

Makalih, Abdulaziz, *Kırae fî Fikri'z-Zeydîyye ve'l-Mu'tezile*, el-Mektebetu't-tarihiyye el-Yemaniyye, Beyrut: Dâru'l-Avde, 1982.

Makbilî, Hüseyin Muhammed, *Muzekkeratu'l-Makbîlî*, 1. Bsk., el-Mektebetu't-tarihiyye el-Yemaniyye, Dımaşk: Dâru'l-fikr, 1407/1986.

Makbilî, Salih b. Mehdî el-Kevkebânî, *el-ʿAlemu'ş-Şâmih fî îsâri'l-hakʿale'l-âbâ ve'l-meşâyih* (s.1-512) ve maahu *el-Ervâhu'n-nevâfih li-âsâri îsâri'l-âbâʾ ve'l-meşâyih* (s.513-773), 1. Bsk., Kahire: 1328 (Kitabın sonundaki not: Hicaz ve Suriye'den bir grubun maddi desteğiyle, Şeyhu'l-İslam Hasan Hüsnü Efendi kütüphanesindeki bir nüshadan nakledilerek basılmıştır.), Kitabın sonunda müellifin

hayatı ve fihrist bulunmaktadır. (s.774-800). https://ia600204.us.archive.org/2/items/waqastham/astham_text.pdf

Makbilî, Salih b. Mehdî Kevkebânî, *el-Menâr fî'l-muhtâr min Cevâhiri'l-bahri'z-Zehhâr*, Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1988/1408.

Makbilî, Salih b. Mehdî, "Hadîsu İftirâkı'l-Umme (حديث افتراق الأمة)", *Resâil ve Ebhas fî hadîsi İftirâkı'l-Umme*, thk. Abdullah b. Yahya es-Surayhî, 2. Bsk., (Beyrut: Daru'l-kutubi'l-İlmiyye, 2009), 55-82. **[**Ahmed b. Ali b. Mutîr el-Hekemî/ أحمد بن علي بن مطير الحكمي, *Keşfu'l-Ğumme fi İftirâkı'l-Umme* (كشف الغمة في إدحاض حديث افتراق الأمة) sf. 11-33; Muhammed b. Ali eş-Şevkânî/ محمد بن علي الشوكاني, *el-Azbu'n-Nemîr fî Cevabı Mesail Alim biladı Asir* (العذب النمير في جواب مسائل عالم بلاد عسير) sf. 35-51; Muhammed b. İsmail el-Emîr es-San'ânî/ محمد بن إسماعيل الأمير الصنعاني, *Hadîsu İftirâkı'l-Umme* (حديث افتراق الأمة) sf. 83-106 ile birlikte basım**]**.

Makbilî, Salih b. Mehdî, *el-İthâf li-Talebeti'l-Keşşâf/ Keşşâf Sevenlere İthâf* (الإتحاف لطلبة الكشاف), el yazma, Katib: el-Elmaî Muhammed b. Yahya b. Ali ez-Zarî, sayfa adedi: 319, Nesih hattı, (1368). [Cumhuriyetu'l-Arabiyye el-Yemeniyye, Vezaretu'l-adl, el-Ma'hedu'l-ali lil-kadai, (min müsahemati'l-ma'hadi fî tab'i ve tasviri ve hıfzı kutubi't-turas), rakamu kitabı'l-matbu/el-musavvar: 96 (1410/1990)].

Makbilî, Salih b. Mehdî, *Necâhu't-tâlib ala-muhtasarı ibni'l-hâcib*, thk. Velid b. Abdurrahman er-Rebiy'î, 1. Bsk., Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1431/2010.

Maraz, Hüseyin, *Mu'tezile'de İstihkak Teorisi (Mükâfat ve Cezanın Hak Edilmesi)*, İnönü Üniversitesi, Doktora Tezi, Malatya, 2017.

Mercânî, *Hâşiye ale'l-Celâl*, (Celâleddin Devvânî'nin (ö.908/1502) *Şerhu'l-Akâidi'l-Adudîyye*si ve Hüseyin el-Halhâlî (ö.1014/1605) ile İsmail Gelenbevî (ö.1204/1790) haşiyeleriyle birlikte basım) İstanbul: Tabi' ve Naşir: Lofçalı Raşid, 1326.

Müeyyedî, Mecduddîn b. Muhammed b. Mansûr el-Hüseynî, *Levâmiu'l-envâr fî cevâmiʿi'l-ulûm ve'l-âsâr ve terâcimi ûli'l-ilmi ve'l-enzâr*, thk. Hüseyin b. Ali el-Edvel, 3. Bsk., Yemen: Mektebetu ehli'l-beyt, 1433/2012.

Okuyan, Mehmet, *Kur'an-ı Kerim'e Göre Kabir Kavramı ve Kıyamet-Ahiret Süreci*, İstanbul: Düşün Yayınları, 2013.

Önal, Recep, "Zemahşerî (1144)", *İslam'ın Akılcıları Mu'tezilî Öncüler*, edt. Mehmet Azimli, Özden Kanter, (İstanbul: Mana Yayınları, 2021), 486-487.

Özdemir, İbrahim, "Eş'arîler'de Kelâmî Ta'lîl", *Uluslararası İmam Eş'arî ve Eş'arîlik Sempozyumu Bildirileri* 21-23 Eylül 2014, Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, (İstanbul: Beyan Yayınları, 2015), I/265-304.

Özel, Ahmet, "Makbilî", (Ankara: DİA, 2003), 27/428-429.

Özervarlı, M. Sait, "İbnü'l-Vezîr, Ebû Abdullah", (İstanbul: 2000), 21/240-242.

Polat, Selahattin, "Zayıf Hadislerle Amel", *Erciyes Ü. İlahiyat F. Dergisi*, 1, (1983), 83-110.

Reşîd Rızâ, Muhammed, *Mecelletu'l-Menâr*, Mısır: Matbaatu'l-Menâr, 1350/1931.

Saîdî, Abdulmuteâl, *el-Muceddidûn fi'l-İslâm mine'l-karni'l-evvel ile'r-râbi' aşer: h.100- h.1370*, Kahire: Mektebetu'l-Âdâb, 1416/1996.

Sancılı, Fatih, "Zeydiyye ile Mu'tezile Arasındaki Bağlantı", *Türk ve İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, VIII/30, (2021), 64-81.

Seksekî, Ebu'l-Fadl Abbas, *el-Burhân fî ma'rifeti akâidi ehli'l-edyân*, thk. Bessâm Ali Selâme el-Amûş, 2. Bsk., Zerkâ/Ürdün: Mektebetu'l-Menâr, 1417/1996.

Serbî, Şerfau Hüseyin, *el-Arâu'l-Kelâmîyye li'l-Makbilî ve nakduhu li'l-mezahib min Hilali Kitabihi el-ʿAlemu'ş-Şâmih fî Tafdili'l-hakʿale'l-âbâ ve'l-meşâyih ve Haşiyetuhu el-Ervâhu'n-Nevâfih (-1040ه 1696-1630/1108)*, *bahsun mukaddem li niyli şehadeti't-dirasatı'l-muammaka fî Usuli'd-din*, el-

Cumhuriyyetu't-Tunusiyye Vezaretu't-Talimi'l-Aliye Camiatu'z-Zeytuniyye, el-Mahadu'l-ala li Usuli'd-din, Tunus, 1424/2003.

Seriyhî, Abdullah Yahya (عبد الله يحيى السريحي), "ed-Devru't-tenvirî li'l-Allame el-Makbilî fi'l-Kofkaz/ Allame el-Mukbilî'nin Kafkasya'daki Aydınlatıcı Rolü (الدور التنويري للعلامة المقبلي في القوقاز)", Al Masar dergisi (المسار: مجلة ثقافية فكرية محكمة تصدر عن مركز التراث والبحوث اليمني), 56/19, (30.08.2018), 29-58, https://drive.google.com/file/d/1sRzy-HD-scdazdVMevTpOWwWC66eO-z7/view https://al-masar.org/ (07.07.2023)

Seriyhî, Abdullah Yahya, "İshamu'l-uleması'l-mucavirin fî'l-haremeynı'ş-şerifeyn fî neşri'l-ilmi ala nitakın vasıın: "Salih b. Mehdî el-Makbilî -el-muteveffa sene: 1108/1696- unmuzecen" (: إسهام العلماء المجاورين في الحرمين الشريفين في نشر العلم على نطاق واسع "صالح بن مهدي المقبلي - المتوفي سنة 1108 ه / 1696 م - أنموذجا")", *Mecelletu Afâk es-Sekafe ve't-Turas*/مجلة آفاق الثقافة والتراث (Dubai, Birleşik Arap Emirlikleri), 102, (01.06.2018/1439), 6-26. https://archive.alsharekh.org/Articles/235/21940/502971 (27.06.2023)

Serkîs, Yûsuf İlyân, *Muʿcemu'l-matbûʿâti'l-ʿArabiyye ve'l-muʿarrebe*, Kahire: Matbaatu Serkiys, 1928/1346.

Seyf Salim, Abdulhak Ğanim (عبد الحق غانم سيف سالم), "İmam el-Makbilî'nin "Keşşâf Sevenlere İthâf: Saffat Suresi'nin Başından Nas Suresi'nin Sonuna Kadar", Yazma Eserin Tahkiki (تحقيق مخطوطة الإتحاف لطلبة الكشاف للإمام المقبلي من أول سورة الصافات إلى آخر سورة الناس)", Sudan Cumhuriyeti, Yüksek Öğretim ve Bilimsel Araştırma Bakanlığı, Ummu Derman İslam Üniversitesi, Lisansüstü Çalışmalar Fakültesi, Usul-i Din Fakültesi, Tefsir ve Kur'an Bilimleri Bölümü, Doktora Tezi, 1429/2008.

Sırma, İhsan Süreyya, *Osmanlı Devletinin Yıkılışında Yemen İsyanları*, İstanbul: Düşünce Yayınları, 1980.

Sinanoğlu, Abdulhamit, "İslâm Düşüncesinin İlk Özgürlükçü Hareketi Mu'tezile'nin "Kader" Anlayışı", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Ü. İlahiyat F. Dergisi*, IV/7, (2006), 69-92.

Subhi, Ahmed Mahmûd, *Fî ilmi'l-keâm*: dirâsetun felsefiyyetun li ârâi'l-firaki'l-İslâmiyyeti fi usûli'd-dîn: Zeydiyye, 3. Bsk., Beyrut: Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1411/1991.

Şehrânî, Hasan b. Ali b. Maniye (حسن بن علي بن منيع الشهراني), "Salih b. Mehdî el-Makbilî'nin, "Keşşâf Sevenlere İthâf: İsra Suresi'nin Başından Nas Suresi'nin Sonuna Kadar Analiz ve Tahkik (الإتحاف لطلبة الكشاف لصالح بن مهدي المقبلي من أول سورة الإسراء إلى آخر سورة الناس دراسة وتحقيقاً), thk. Muhammed b. Salih Al-i Abdulkadir (محمد بن صالح آل عبد القادر) *Aynu'l-Camia Kütüphanesi, Kuran İlimleri ve Tefsiri*, İmam Muhammed bin Suud İslam Üniversitesi Yayınları. https://ebook.univeyes.com/85531 ; https://yemen-nic.info/upload/study/2254.docx ; https://quranpedia.net/book/17471

Şevkânî, Muhammed Ali, *es-Sevarimu'l-hıdadi'l-kâtıa li-alaiki erbâbi'l-ittihâd* (silsiletu turasi'l-imam eş-Şevkânî), thk. Muhammed Subhi Hasan Hallak, San'a: Dâru'l-Hicre, 1411/1990.

Şevkânî, Muhammed, *el-Bedru't-tâliʿ bi-mehasin men ba'de'l-karni's-sabi'*, Kahire: Dâru'l-kitabı'l-İslamî, ts.

Toru, Ümüt, *Eşʿarî Makâlât Geleneğinde İmâmiyye Algısı*, Cumhuriyet Üniversitesi, Doktora Tezi, Sivas, 2017.

Uludağ, Süleyman, "Tasavvuf Karşıtı Akımlar ve İbn Teymiye'nin Tasavvuf Felsefesi", *İslamiyat Dergisi*, 2/3, (1999), 39-66.

Ümit, Mehmet, "Zeydiler ile Hanefiler Arasındaki İlişkiler Üzerine", *Kastamonu Üniversitesi, IV. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu* -Hanefîlik-Mâturîdîlik-, 05-07 Mayıs 2017, (2017), 1/281-294.

Ümit, Mehmet, "Zeydiyye Mezhebi, İmamet Anlayışı ve Sahâbe Hakkındaki Görüşleri", *Yakın Doğu Ü. İlahiyat F. Dergisi*, I/2, (2015), 93-118.

Ümit, Mehmet, "Zeydiyye", *İslam Mezhepleri Tarihi*, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayını, 2013), 113-136.

Ümit, Mehmet, Yemen'de Eş'arîlik, *Uluslararası İmam Eş'arî ve Eş'arîlik Sempozyumu Bildirileri* 21-23 Eylül 2014, Siirt Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi, Edit. C. Erdemci - F. Ayğan, (2015), 1/467-484.

Vecih, Abdusselam b. Abbas, *A'lamu'l-muellifine'z-Zeydiyye*, genişletilmş 2. Bsk., San'a: Muessesetu'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekafiyye, 1439/2018.

Vezîr, Sârimuddîn İbrahim b. Muhammed, *el-Feleku'd-devvâr fî ulûmi'l-hadîs ve'l-fıkh ve'l-âsâr*, thk. Muhammed Yahya Sâlim İzzân, San'a: Mektebetu't-Turâsi'l-İslâmî- Sa'de: Dâru't-Turâsi'l-Yemenî, 1415/1994.

Yavuz, Adil, *eş-Şevkânî ve Hadisçiliği*, Selçuk Üniversitesi, Doktora Tezi, Konya, 2002.

Yazar, Samed, *Cemâlüddîn el-Kâsımî ve Mehâsinü't-te'vîl'inde Kur'ân'ı Yorumlama Yöntemi*, Uludağ Üniversitesi, Doktora Tezi, Bursa, 2022.

Yemânî, Muhammed b. Ahmed el-Hacerî, *Mecmuu buldani'l-Yemen ve kabailiha*, thk. İsmail b. Ali Ekva', 2. Bsk., San'a: Daru'l-hikmeti'l-Yemânîyye, 1416/1996.

Yıldırım, Arif, "Kader konusu ile ilgili bir hadîse dâir bâzı kelâmî yorumlar", *Atatürk Ü. İlahiyat F. Dergisi*, 25, (2006), 17-25.

Yıldız, Abdullah, "Rivayetleri Açısından Bazı Sahabilerin Tartışılabilirliği (I)", *Harran Ü. İlahiyat F. Dergisi*, 11/6, (2003), 1-49.

Yılmaz, Ömer, "İnsan mı Yoksa Kâbe mi Üstün? Sufi-Âlim: İbrahim el-Kürdî el-Kûrânî Örneği", *Dicle Ü. İlahiyat F. Dergisi*, XVI/2, (2014), 1-26.

Yücel, Fatih, "Zeydiyye (Fıkıh)", (İstanbul: DİA, 2013), 44/331-338.

Yücel, Fatih, "Sarimüddîn el-Vezîr", *İslam Düşünce Atlası*, https://islamdusunceatlasi.org/sarimuddin-el-vezir/4984

Yücel, Fatih, "Sarimüddîn el-Vezîr", *İslam Düşünce Atlası*, https://islamdusunceatlasi.org/sarimuddin-el-vezir/4984

Yücel, Fatih, *Zeydî Usulcülerin Kaynak Anlayışı*, Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, Ankara, 2008.

Ziriklî, Hayreddin, *el-Aʿlâm: Ḳamûsu terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ min'el-Arab ve'l-müstarebîn ve'l-müsteşrikın*, 15. Bsk.. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melayin, 2002.

EK -I:

"el-İlm eş-Şâmıh fî Tafdil el-Haqq ala'l-Aba ve'l-Meşayıh" adlı eserinde imam Muqbilî, Din'de ihtilafın kaynakları, Sahabe ve adil oluşları (s.66) hususunda değerli bir bölüm kaleme almıştır. Büyük yararları ve temel kaideleri içeren bu bölümü özetle alıntılayacağız:

"Yüce Allah, Din'de ihtilafa değinmiş ve Dünya'da doğurabileceği büyük zararları bildiğinden dolayı Kitabı'nın birçok yerinde ona işaret etmiştir. İsrailoğulları'nı anlatırken ihtilafa o kadar çok yer vermiştir ki bunu Kur'an ayetlerinde gayet açık, bir şekilde görüyoruz: "Ancak kendilerine ilim geldikten sonra aralarında azgınlık yaparak ayrılığa düştüler." vd. Hakikatin ortaya çıktığı konudan başka bir şeyde, ihtilaf görmedik... Rasul (s) de bu Kur'anî ifadeleri tamamlayıcı mahiyette olarak, ihtilaf sebebi olacak konuları yasaklamış, Kader meselesinde olduğu gibi Sahabe'yi bunlardan menetmiştir. "Açıklandığında size zarar verecek şeyleri sormayın." Allah Rasulü buyurur ki: "Size bıraktıklarım (dışında) beni bırakın." Yüce Allah, Rasulü (s)'nün diliyle Din'ini tamamlamıştır. Bizleri Cennet'e de Cehenneme de yakınlaştıracak her şeyi O açıklamıştır. Allah'ın affettiği ve Rasulü (s)'nün de sustuğu konularda Allah kısa akıllarımızla araştırma yapmamızı istememiştir. Kuşkusuz bizim akıllarımız Dünya'yı Allah'ın ilminin sınırlı bir miktarıyla tanımlamıştır. Nimet'in tamama erdirilmesi, delilin teyidi için Rasuller gelmiştir. Bunun dışındakilerse gereksiz olup ne zararından emin olunur ne de faydası umulur. Allah'ın bu hususdaki muradını ilk nesil gerçekleştirmiş, ihtilaftan şiddetle kaçınarak bu konularda ileri gidenlerin yol açtıklarını en güzel şekilde telafi etmişler ve yaptıkları yanlış işlerde bile bile ısrar etmemişlerdir. Talha, Zübeyir ve Aişe (r)'nin yaptıkları gibi. Adil hilafetin

bitmesinden sonra hayatta kalan Sahabiler zalim yöneticilere sonuna dek sabretmişlerdir. Ve sonunda Allah ve Rasulü (s)'nün değinmediği konulara dalınmasından dolayı bir sürü bidatler türemiştir. Eğer onlar için bu konularda yarar olsaydı Allah onlara Rasulü (s)'nün diliyle yapılmaması gerekenleri iletir ve onları şaşkın bir şekilde bırakmazdı. Sonra Müslümanların kendi aralarında ilginç, konular ortaya çıktı; Kader hakkında, Kur'an'ın yaratılıp yaratılmadığı hususunda konuşmak ve Sahabe'nin arasında cereyan eden meseleleri tartışmak vb. Zamanla bu tartışmalara krallar da karışınca[101] taassup başlamış oldu. Her iki taraf da kendi görüşlerine sarılmanın gerçek dindarlık olduğunu iddia etti. (s.67) Aslında onlarınki, seviyelerini aşarak Allah ve Rasulü (s)'nün onlar için öngördüğü sınırlarda durmamaktan başka bir şey değildi. Bu yüzden Allah da onları kendi hallerinde bırakıp fırka fırka kıldı ve bazılarının azabını diğer bazılarına tattırdı. Halifelerden biri şu gurubu uygun görüyor, muhaliflerine acı azap çektiriyor sonra gelen halife ise tam tersini yapıyordu.[102] Böylece kötülük iyice kökleşti ve insanlar fırka fırka oldu.

Bakarsınız biri şeyh, devlet vb. dünyevî sebeplerden ve taassuptan dolayı bu mezhepten ötekisine geçer. Nitekim İbn Abdulhakim'in, ölümünden sonra Şafiî'nin postuna oturmak istediği ve kendisine Şafiî'nin "er-Rebî' postuma en layıktır." sözü dendiği için Malik'in mezhebine girdiği ve bununla da yetinmeyerek "Muhammed b. İdris eş-Şafiî'ye Kur'an ve Sünnet'e Muhalefet Ettiği Noktalarda Red" adında bir kitap telif ettiği rivayet edilir. İbn es-Sübkî de bunu zikretmiştir. Allah da ilimde derinlik sahibi olanlar da bilmektedir ki *hakikat tümüyle fırkalardan yalnızca birinde, batıl da diğerlerinde değildir*. Hakikat -Allah'a hamdolsun ki- onların toplamından da çıkmaz. Hakikat, ancak Rasul (s)'ün bulunduğu yol üzerinde olanlardadır. Evet O'nun da hatası bağışlanabilir ve önemli olmayan bazı meselelerde ictihadî hataları olmuştur. Bana de ki: "Rasul (s)'ün üzerinde yürüdüğü yolda yürüyen, Rasul (s)'den gelenle yetinen mezhebe girmeyip, selefleri Kitap ve Sünnet'ten üstün tutmayan ve bu korkunç hastalığı terk edip kendisine ulaşan bilgileri insaf ölçüsü içerisinde alıp eleyen kimdir? Allah'a yemin ederim ki yeryüzünü kaplayan şu kitaplarda, işleri karıştırıp, bulandırmayan, insafı elden bırakıp nassları mezhebi için zorlamayan ve Allah'ın Kitabı'nı tahrif ederek inandığı görüşe dayanak yapmayan birini görmedim." el-Muqbilî Kelamcılar (Mutekellimûn) hakkında konuştuktan[103] sonra sözü Hadisçilere (Muhaddisûn) getirerek şöyle der:

Kelam İlmi'ni yasaklayıp Rasul (s)'ün Sünneti üzerinde sağlam bir şekilde durduklarını iddia eden şu Hadisçiler var ya, işte onlardaki bozukluk diğerlerinden çok fazladır. Zira onlar İslam yolu üzerinde oturmaktadırlar. Fesat, savaş, çatışma, zehirli yılanlar, akrepler ve· vahşi hayvanların yolun kenarlarında olması, yolun içinde olmasından daha zararlıdır. Hadisçilerin hastalıklarının kaynağının Kelam ilmi'yle fazla uğraşmaları olmasına rağmen onlar konunun esas ilgilileri olan Kelamcılardan daha fazla tutucu/mutaassıp olmuşlardır. Bunun nedeni ise şudur; Kelamcılar uğraşılarını inceleme üzerine kurmuş, bu hususla ilgilenenleri araştırmaları, soruları ve yorumları yüzünden (s.68) kınamamış, aksine bunu olgunluk ve incelik saymışlardır. Sonrakiler (Muteahhirûn) belki de bu iki zümre (Kelamcılar ve Hadisçiler) hakkında sürekli bir incelemeyle birbirlerinden çok farklı şeyler söylemediklerini görebilir. Nitekim Eş'arî'nin takipçileri Cebr düşüncesinin batılılığını görerek Kesb düşüncesine sarılmışlar, bilahare onun da sakatlığı ortaya çıkınca, mana bakımından Mu'tezile'nin görüşüne yönelmişlerdir. İnsan için hür iradenin (İhtiyar) varlığı Mu'tezile'ye mahsus bir şey olmayıp aksine Allah'ın Dininin bir esası ve hüccetidir. Sonraki alimlerden araştırma yapanlar, öncekilerin (selef) saygı duyup yücelttiklerini basit görmüş ve bu konudaki kararlılıkları sarsılmıştır. Hadisçiler ise bir şeyi ilk görüşte almış ve bu şeyi bidat vb. olmasına bakmadan onu tasdik etmişlerdir. Halbuki aldıkları bu şey başından sonuna bir bidattir. Hem onlara ne oluyor da bu konuya giriyorlar? Belki girişleri iyi niyetliydi ama Şeytan onların akıllarını çeliverdi: "Siz Sünnet Ehli'siniz. Eğer onları (Kelamcıları) kendi hallerine bırakırsanız Sünnet'i kim savunacak?" dedi. Böylece ne onlar (Kelamcılar) vardıkları noktayla yetindiler, ne de diğerleri (Hadisçiler) birincilere karşı durabilmek için onların konularının özünü kavrayabildiler.[104]

---

[101] Siyasetin devreye girmesi. (Dipnotlar, makale metnini hazırlayan M. A.'a aittir)

[102] Siyasîlerin bekaları adına, oluşan fırka/cemaatler üzerinden din ve dindarlığı istismar etmesi.

[103] Makbilî, *el-ʿAlemu'ş-Şâmih*, 301-302.

[104] Bu konuda Talat Koçyiğit'in "Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar" adlı eseri önemli bir kaynaktır. Burada yazar her ne kadar örtük bir *klasik/nakilci bir hadisçi algı anlayışı* sergilese ve dolayısıyla Hadis taraftarlığı yapsa da önemli bir eserdir.

Sünnete sahip çıkmışlığı, çağdaşlarından ileri oluşu ve kendini Allah'a adanmışlığı herkesçe bilinen Ahmed b. Hanbel[105] dahi, Kur'an'ın mahlukluğu hakkında konuşmuş ve bu sebeple işkenceye tabi tutulmuş ve Kur'an'ın mahlukluğu (Halqu'l-Qur'ân) meselesini[106] Tevhid'le eş değerde görmüş, hatta daha da ileri gitmiştir. Nitekim, Muhammed b. Harun'un İsmail b. Aliyye'ye; "Ey bidatçi; Kur'an'ın mahluk olduğunu ya da buna yakın bir şey mi söyledin?" dediği Ahmed'e ulaşınca "Umulur ki Allah onu (Muhammed b. Harun) bağışlar." demiştir. Hâlbuki İsmail b. Aliyye Ahmed'in bağışlanma ricasına daha layıktı. Çünkü o, ilim ve takva bakımından Ahmed gibi bir imamdı. Ahmed'in iddia ettiğinde hatalı olduğu varsayılsa bile Allah'ın rahmeti çok geniştir. Onun bu meseledeki hatası; Hilafet koltuğuna, onun gerektirdiği sıfatların hiçbirine sahip olmaksızın oturan ve insanların can ve mallarında gelişi güzel tasarrufta bulunan birinin hatası gibi değildir.

Allah Ahmed'i bağışlasın. Zira onun Kur'an'ın mahlukluğu meselesinde taassubu o dereceye vardı ki muhaliflerini reddetmeye ve onların rivayetlerini kabul etmemeye başladı.[107] Kuşkusuz bu, hadis (s.69) senedlerine hıyanettir. Adillerin naklinin kabulünü vacip gören kimse, bu meselede konuşanın rivayetini de kabul etme durumundadır. İşte o "Kaderiyye'den rivayet ederiz." diyor. Eğer Basra şehrini incelersen üçte birinin Kaderi olduğunu görürsün. "Tehzib el-Müzi" vd. eserlerde böylece zikredilmiştir.

Eğer bu iki mesele (Kur'an'ın mahlukluğu ve Kader) etrafında oluşan ihtilaflar bir istikrar bulsaydı, birinci mesele ikinciyi yani, Kader meselesini aşmazdı. Ama ihtilaflar daha artmış ve Kur'an'ın Mahlukluğu (Halqu'l-Qur'ân) meselesinde konuşmayanlar (el-Vakıf) reddedilmeye ve "Falanca uğursuz bir vakıftır." şeklinde ibareler kullanılmaya başlanmıştır. Hatta daha da ileri gidilerek "Yahya b. Ma'in gibi Kur'an'ın Mahlukluğu meselesinde konuşanlardan nakilde bulunmayı istemem." şeklinde ifadeler yaygınlaştırılmıştır. Ahmed b. Hanbel bu meselede en katı ve tutuculardan olmamasına

---

[105] Ahmed b. Hanbel, mihne sürecinde Mu'tezilî düşünceyi benimseyip savunan entelektüel aydın tipini temsil eden ulemâya karşı; geleneği savunan, halka ve onun inancına daha yakın duran halk tipi alim portresini temsil eder. Bütün selefî hareketlerin beslendiği ana şahsiyet Ahmed bin Hanbel'dir. Selefîliğin kurucu şahsiyeti ve referansı da sayabiliriz onu. Hanbelîlik, hadis ehlinin benimsemiş olduğu selef metodunu sistemleştirerek etkin hale getirmiştir. Ortaya çıkan her türlü yeni yorum ve düşünceyi bid'at olarak isimlendirmiştir. Fırka-i nâcîye yani kurtuluşa erenler ve fırka-i dâlle yani haktan sapanlar ayrımına gitmiştir. Bu kavramlar, Müslüman zihnin kendi içinde ortaya çıkan ve birbirlerini ötekileştirmek için kullanılan temel kavramlardır. Bunlar bir ayrımı ve toplumsal kamplaşmayı beraberinde getirmiştir. Hanbelî Mezhebi, Ahmed b. Hanbel'in siyasî bir mesele olan Mihne'den dolayı elde ettiği mirasın üzerine kurulan dinî-siyasî bir yapılanmadır. Ehl-i Sünnet anlayışının büyük ölçüde Ahmed b. Hanbel'in muzaffer olarak çıktığı Mihne'den sonra Ehl-i Hadis ve Hanbelîlerin eliyle uygulanan "karşı Mihne"nin gölgesinde oluştuğu unutulmamalıdır. Muhtemelen bu sebeple olmalıdır ki Ehl-i Sünnet içerisinde muhalif ses ve görüşlere karşı ciddi bir tahammülsüzlük oluşagelmiştir. Bunlar (Ashâbu'l-Hadis) hakkında en ağır eleştiriyi Eş'arî yapar. Eş'arî, akide ile ilgili akli delillerin dine uygunluğunun tespitini yaparken buna karşı çıkan Ashâbu'l-Hadisi şu şekilde eleştirir: İmdi halkın bir kısmı cehaleti sermaye yapmışlardır. Onlara akli tefekkür ve dinde (akaid) araştırma yapmak ağır gelmiş, hafifletmeye ve taklide meyletmiştir. Dinin temelleri üzerinde araştırma yapanları suçlamışlar ve onları sapık kabul etmişlerdir. Hadis taraftarları ve Hanbelîler, diğer İslam fırkaları ve âlimleri karşısında kendilerine çok özel bir misyon atfetmişlerdir. Onlara göre, Allah, şeriatın koruyucuları ve bid'atların yıkıcıları olarak kendilerini seçmiştir. Aynı şekilde Allah'ın dinini emanet ettiği, ilmî koruduğu ve Nebî ile ümmet arasında vasıta kıldığı kimseler de kendileridir. İlke olarak kendi görüşlerini rivayetlere dayandırmak iddiasında olan bu grup, kendilerini doğrudan veya dolaylı bir şekilde destekleyen bütün haberleri bazen hiçbir tasnife ve değerlendirmeye tabi tutmadan, bazen de alt başlıklar altında alıp kullanmışlardır. Bu sebeple, Hadis taraftarlarının iman nazariyelerinin Kur'an ayetlerinden çok, hadislere ya da hadisleştirilmiş sözlere dayandığını söylemek mümkündür. Hanbelîlerin savundukları görüşleri, idealleştirilmiş döneme ve bu dönemde yaşayan insanlara nispet etmeleri, görüşlerine meşruiyet kazandırma çabasının bir sonucudur. Ancak bu, fikirlerin gerçekten bu insanlara ait olup olmadığı konusu sorunludur. Bkz. Akman, *Mezhepler Tarihinin Klasik Kaynakları*, 138-139; Akman, *İbn-i Arabî,* 285.

[106] Meselenin ideolojik boyutu için bkz. Muhammed Âbid Câbirî, *Arap-İslâm Aklının Oluşumu*, çev. İbrahim Akbaba, 3. Bsk., (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2001), 316-317.

[107] Sadece İbn Hanbel'in *Halqu'l-Qur'ân* meselesiyle sınırlı olmayan ve hadisçilerin kendileri dışındaki fırka ve mezheplerin - özellikle de *Ebu Hanife* gibi rey ehlinin nakillerini red ve bu kişileri en insafsız cerh ameliyelerine tâbi tutmalarına örnek olarak sırf mu'tezilî veya ehl-i rey'den oldukları için Hadisçilerin kara listesine giren isimleri hatırlamak mümkündür. Bu konuda farklı çalışmaların yanı sıra Mehmet Emin Özafşar'ın "İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arkaplanı" adlı eseri kayda değerdir.

rağmen şeyhlerinden Amir b. Abdullah b. Urve b. ez-Zübeyr b. el-Avvam hakkında birçok şeyler söylenmiştir. Örneğin, en-Nesai "Sika değildir"; ed-Darequtni, "Nakli terkedilir."; İbn Main, "Pis bir yalancı ve Allah düşmanıdır."; "Ahmed (İbn Hanbel) delirmiş, Amir'den nasıl rivayette bulunabilir?"; Ahmed b, Hanbel'e güvende aşırılığı ve onu hoş bir şekilde görüşü ile bilinen ez-Zehebi, "Zayıftır ve belki de Ahmed'in kendisinden nakilde bulunduğu en zayıf adamdır." şeklinde konuşmuştur. Özetle söylemek gerekirse, Amir'in ravileri arasında, Kur'an'ın Mahlukluğu kabilinden meseleler söz konusu olmadıkça nakillere özen gösteren birinin olmadığı kuşkusuzdur. Ey kişi! Kur'an ve Sünnet hakkında neyin var? Kur'an mahluk değildir? Veya Kur'an Mahluktur? Senin de diğerlerinin de bu konudaki araştırması bidattir! Yüce Allah Kur'an'ı vasfederken Arapça ve eğrilik barındırmayan bir kitap olduğunu söyler. Kur'an'ın birçok yerinde "...Onu kıldık ... ", "Onu indirdik.", "...Onu açıkladık..." şeklinde buyurmuş ama herhangi bir yerinde "Onu yarattık." ya da "O yaratık/mahluk değildir." buyurmamıştır. Peki bu Sünneti nereden getirdiniz? Ali b. el-Medini Kur'an'ın (s.70) mahlukluğu meselesinde konuşunca el-Buhari şöyle demiştir: "el-Medini dışında, kimsenin yanında kendimi aşağı görmedim. Zira o, Kur'an'ın mahlukluğu meselesinde konuşmuştur." Çokları onun hakkında söz söylemiştir. Halbuki o, terk hususunda konuşsaydı mazur görülebilirdi ama Kur'an'ın Mahlukluğu meselesinde nasıl mazur görülebilirdi? Ravilerinde pek titiz olmayan Müslim dahi, bu sebepten dolayı el-Medini'den nakilden çekinmiştir. Bundan daha da ilginci Ali b. el-Medini'yi savunanların dahi, savunma aracı olarak "O'ndan falan rivayet etti ki" şeklindeki ifadelerden başka bir şey bulamayışlarıdır; "falan O'ndan rivayet eder ki, (el-Medini) "Kim Kur'an mahluktur derse küfre girer." demiştir. Sıhhatli olduğu kesinleşse dahi bu tenzih el-Medini'nin aleyhinedir. Zira onda iki müslümandan birinin hiçbir delile dayanmadan diğer müslümanı kafirlik dairesine sokması söz konusudur. Öyleyse içlerinde müminlerin anası Aişe (r)'nin de bulunduğu Allah'ın görülmesini (Ru'yet) reddeden Sahabiler ve aynı görüşteki Tabiiler bu kafirlik vasfından nasıl uzak tutulabileceklerdir? Hadisçiler, Kelam İlmi'ndeki hataların derecesini kavrayamamışlardır. Zira o onların sanatı değildir. Her mal sahibi ancak kendi malını bilir. Bu esası gözet ve her fenni onun erbabından öğren. Ve ona sokuşturulmuş şeylerden sakın. Hadisçilerin bu tip şeyleri sık sık tekrarladıklarını görürsün. Onlar, birini tenzih etmek kurtarmak veya övmek istediklerinde "Kim Kur'an mahluktur derse kafirdir." vb. şeyler söylerler. Örneğin bunu, içlerinde İbn Lehia'nın da bulunduğu bir topluluk halinde zikretmişlerdir: "el-Muhasibi babasının mirasını almayarak "iki din sahibi akrabalar birbirlerine mirasçı olamazlar." demiştir. Zira babası Kur'an'ın Mahlukluğu meselesinde konuşmayanlardandı (vakıf)."

Cerh ve Ta'dil İlmi'nin önde gelenlerinden Yahya b. Main der ki: "Amr b. Ubeyd bir tabiatçı (Dehri) idi." Kendisine "Dehri nedir?" diye sorulduğunda "Hiçbir şey yoktur diyendir." şeklinde cevap verdi. Halbuki Amr b. Ubeyd böyle biri değildi. En büyük kelamcılara, en mübalağacı kıssacılara dahi sorsan, ilmi, takvası ve ehliyeti şafak güneşi gibi parlayan bir insan için bu şekilde konuşmaya cesaret edenini neredeyse bulamazsın. Amr b. Ubeyd ki, şu topraklarda yaşayanların yarısı ona uymuştur. Ama aynı Yahya b. Main, Anbese b. Said b. el-As b. Ümeyye için "Sikadır." der. Halbuki bu adam Haccac b. Yusuf'un meclis arkadaşlarındandır. en-Nesai, Ebu Davud ve ed-Darequtni de bunu teyid etmişlerdir. Bütün bunlar bir yana Buhari ve Müslim bu adamdan hadis rivayetinde bulunmuşlardır. Buhari, ordusunun arasında bulunan Talha'yı taşlayan, onun Ali'ye başkaldırmasına sebep (s.71) olan ve her türlü dahiyane komployu düzenleyen Mervan b. Hakem'den hadis rivayetinde bulunmuştur. Sonraki alimlerden (Muteahhirûn) biri olan İbn Hacer el-Asqalani Mervan'ın hayat hikayesini anlatırken şunu söyler: "Eğer Rasul (s)'le arkadaşlığı kesinleşirse -sabitse- hakkında yapılan eleştiriler ona tesir edemez." Sanki Sahabilik peygamberlik ve sanki Sahabi, masum! Bu; ulemanın çoğuna (Cumhur) göre Sahabe'nin bütün olarak adil oluşu kabul edildikten sonra yapılan araştırmalarda esas olan bir kaidedir. Gerçekteyse söz konusu adalet Sahabe'nin tümü için değil, yalnızca çoğunluğu için geçerlidir. Onların adaletine delil teşkil eden Allah ve Rasulü (s)'nün övgüsünün geçtiği nasslar Sahabileri özel olarak değil genel olarak ele almıştır. Buna ilaveten Sahabilik vasfının Rasulü (s) sırf görenler için de geçerli olduğuna dair ileri sürülen deliller de oldukça basittir. Söz konusu nasslarda kastedilen muhatapları keşke bilseydim. Acaba onlar aşağıdaki hadiste bahsi geçenlerle kastedilenler midir? "Ashabıma sövmeyin. Sizden biri Uhud dağı kadar altın infak etse onlardan birinin derecesine hatta yarısına dahi ulaşamaz." Bu tür hadislerin söyleniş nedenine bakın; sonrakilerden İslam'a ilk girenler hakkında yapılan birtakım yanlış tasarruflardır. Örneğin, Ammar (r) için sonrakilerden birinin; "Bu köle mi bana sövecek:" demesi vb. yukarıdan aşağıya (ilk müslümanlardan, sırf Rasul (s)'ü

görenlere) doğru Sahabilik kavramını genelleştirmek istersen, Kitap ve Sünnet'te onlar için kullanılan övgülerin yerlerine bakmalı ve sadece adalet için kullanılanlarla, bir nevi şeref ve izzet için kullanılanları ayırt etmelisin. Nitekim bazı yerlerde Rasul (s)'ün bu ayrımı açık olarak görülmektedir. Örneğin Sahabe'nin fakirlerini kastederek "O, yeryüzü dolusunca da olsa şundan İslam'a sonradan giren kabile başkanları- daha hayırlıdır."

Özetle söylemek gerekirse üstteki ve benzeri haberleri inceleyip de Sahabe'nin hepsini denk tutan kimse kördür ya da körlük taslamaktadır. Evet, Sahabe'nin genelini oluşturan bir bölümünün adil oluşlarını zaruri olarak biliyoruz. Bu yüzden de onlar hakkında fazla araştırmayı gerçekçi göstermeyecek şekilde, Sahabe'nin çoğunluğunun adil (s.72) olduğunu daha önce de söylemiştik. Bununla beraber onların arasından içki içenler vb. gibi bir takım nadir kimseler çıkmıştır. Ve bunların Sahabilik'ten değil, Sahabe için geçerli olan adalet dairesinden çıkarılması icap eder. Nitekim Sahabe'nin içinde kılıç korkusuyla, İslam'a giren, Mekke'de, Rasul (s)'ün yol verdikleri (Tuleqa) vd; yine husnü seyri görülen ancak meçhul konumundan kurtulamayan kişiler vardır. İşte bunlar Sahabe'nin arasındaki nadir kişilerdir. Şu da unutulmamalıdır ki adalet, masumiyet (ismet) değildir. Bazıları Sahabiliği sabit olan kimselerin adaletlerini isbat yolunda aşırılığa kaçmıştır. Eğer Sahabiliğin genelliğine sonra da adaletin çoğunluk için geçerli olduğuna kanaat getirirsek durum bazı aşırı ravilerin vardıkları raddeye varmaz. Eğer sahabilik, Bişr b. Mervan veya el-Velid gibi kimselere -sübutu halinde- yarasaydı şu neticeye varırdık: Küfür dışında hiçbir şey Sahabiliğe zarar getirmez ve dolayısıyla Sahabilik imandan daha büyük bir nimettir. Ki bu da Mürcie fırkasından Muqatil ve yandaşlarının tuttukları yoldan daha değerli ve açık bir sonuç olurdu. Peki, "Senden sonra neler uyduracaklarını bilemezsin" şeklinde mana yönünden mütevatir olarak gelen hadisler nerede kaldı? Hatta bazılarında lafız yönünden tevatür dahi iddia edilse mümkündür. Sünnet'in ehli olduklarını söyleyenler delile dayanmadan herhangi bir kimsenin sahibiliğini veya bunun o kimse için sübut bulduğunu iddia ederler. Ve yukarıda gördüğünüz ayrıntılara girerler. Sonra da Din'i bunun üzerine bina ederler. Yüce Allah; "Size bir fasık haber getirdiğinde onu araştırın!" buyurmamış mıdır? Ki bu ayet sahabiliği kesin olarak bilinen bir kimse için indirilmiştir ve onun durumu sahabiliğine rağmen açık bir şekilde anlatılmaya devam etmiştir. Sahabe'den şarap içenler de vardır.[108] Birçoklarının yaptıklarına ise Rasül (s)'ün hakkı gözetilerek susulmuştur. Zikre değer hiçbir dini kaynakta da (s.73) bunlara değinilmemiştir. Belki de bu tür tavırların en şiddetlisi, Mervan ve Yahya b. Uqbe gibilerinin rivayetleri üzerine bir takım dini meselelerin bina edilmesidir. Kuşkusuz bu Allah'ın Dini'ne apaçık bir hıyanet ve sarih ayete apaçık bir muhalefettir. Şurası var ki bu durum Sahabe'nin tümü için geçerli olmayıp bilakis onların temize çıkarılması içindir. Sakın yanlış anlamayasınız!

Hadisçilerin imamlarından Buhari -ki Hadis sahasında en ileri gelenlerden olduğu hususunda kimse tereddüt etmez.- O bile, sayısız muttaki hadis hafızını reddetmiştir -diğerlerini siz düşünün-. Cerh ve Ta'dil kitaplarından, Buhari'nin bu tutumuna sayısız örnekler verilebilir. Yine Müslim, Ali b. el-Medini gibi büyük bir raviden rivayetten çekinmiştir. Cerh ve Ta'dil'in büyük alimlerinden el-A'li, Hüseyin (r)'i öldüren, Ömer b. Sa'd b. Ebi Vakkas için; "Siqa bir Tabii'dir. Halk ondan rivayette bulunmuştur." der. Soruyorum Din'de bundan (Hüseyn (r)'in katlinden) daha büyük bir cerh olabilir mi? Bunlar sadece bir uyarıdır. Yoksa bu öyle bir konudur ki, eğer açılıp tasnifine başlanırsa çok büyük bir ilim haline gelir. Yine hadisçilerin akide hususunda kendilerinden farklı düşünenler hakkında söyledikleri de bu konuyla ilgilidir. İstersen deneyip, bu iddiamıza Cerh Kitaplarından

[108] Kudame b. Mazun (ö.36/656) buna bir örnektir: "Kudâme b. Maz'ûn Bedir, Uhud, Hendek gazveleri başta olmak üzere Resûl-i Ekrem'in bulunduğu bütün savaşlara katıldı. Hz. Peygamber kendisini, İran kisrâsının valisi Münzir b. Sâvâ'dan toplanan cizyeyi teslim almak üzere elçi olarak Bahreyn'e gönderdi. Hz. Ömer'in hilâfeti döneminde Bahreyn valiliğine getirildi. Kudâme bu görevde iken Abdülkays kabilesinin reisi Cârûd b. Muallâ Hz. Ömer'e onun içki içtiğini haber verdi, şahit olarak da Ebû Hüreyre'yi gösterdi. Ebû Hüreyre ise Kudâme'yi içki içerken değil sarhoşken gördüğünü söyledi. Hz. Ömer, muhtemelen Ebû Hüreyre'nin Cârûd'un kız kardeşiyle evli olması dolayısıyla bu şahitliği yeterli görmeyip Kudâme'yi cezalandırmayınca Ebû Hüreyre, Kudâme'nin hanımı Hind bint Velîd'in şahitliğine başvurulabileceğini bildirdi. Hind de olayı doğrulayınca Hz. Ömer Kudâme'yi valilikten azlederek cezalandırmaya karar verdi (20/641). Suçlamayı kabul etmeyen Kudâme ise içki içmiş olsa bile, inandıktan sonra imanda ve iyi amelde sebat edenlerin tattıkları şeylerden dolayı sorumlu tutulmayacağını ifade eden âyeti (Mâide 5/93) delil göstererek cezalandırılmaması gerektiğini söyledi. Ancak Hz. Ömer bu âyeti yanlış yorumladığını belirterek ona seksen değnek vurulmasını emretti." İsmail Hakkı Ünal, "Kudâme b. Maz'ûn", (Ankara: DİA, 2002), 26/312-313.

sayısız örnekler verebilirsin. Cerh ve Ta'dil İlminde telif yapanların muvafakat ettikleri ve muhalefet ettikleri üzerinde iyi düşün ve bunu düşmanların ve nefret ehlinin şahitliği olarak gör. Keşke onlar bunu gizli ve açık kılsalardı. Ama öyle yapmayıp "Biz Bid'at ehlinden de rivayet ederiz." diyor, sonra da onlara bu muameleyi yapıyorlar. Yahya b. Ma'in Said b. Halid el-Becli için Siqa'dır derken kendisine onun bir "Şiî" olduğu söylendi. Bunun üzerine O "Siqadır, Şiî'dir; Kaderidir, siqadır..." demeye başladı. el-A'li, Umran b. Hattan için ki Ali (r)'yi öldüren İbni Mülcem'i öven bir beyti düzen "Harici'dir", "Siqa'dır." der.

Ali (r)'nin, Talha (r)'nın ve Hüseyn (r)'in katlinden hoşnut olup da bu alçakça fiilleri gerçekleştirenleri "siqa" görenlere bakın! Hammad b. Seleme, Mekhul gibi Ümmet'in takva sahibi alimlerinden Buhari ve Müslim rivayette bulunmaktan kaçınmışlardır. Hadisçilerin akaidi de çok karışıktır; tek bir adam hakkında o kadar ihtilaflı sözler söylenmiştir ki, adam birinde Müminlerin Emiri, diğerinde ise insanların en yalancısı olarak nitelenmiştir. Ya da buna yakın ifadelerle... Sahiheyn'e bakın, bu iki temel Hadis Kitabının yazarları, kızgınlığı hakkedecek şekilde nice büyük imamlardan hadis rivayet etmekten (s.74) kaçınmışlardır. Şöhretleri sarsılır korkusuyla bakmamışlardır. İmamların en üstününden bile rivayetten çekinmişlerdir. Zira onların doğru olabilecekleri zannı hadisçilerde ancak yem denizindeki bir damla kan kadardı. Halbuki Buhari ve Müslim'in senedlerinde yer alan raviler (rical) hakkında imamlardan çoğu cerhedici şekilde hatta bazen oldukça ağır ifadelerle konuşmuşlardır. Her ne kadar bu ikisini yalnız kendi içtihatları bağlıyorsa da bunlar söylenmiştir. Daha da garibi Buhari ve Müslim'in ravileri arasında adaleti subut bulmamış tanınmayan (Mechul) ve örtülü (mestur) derecesinde kişiler vardır. Mesela bunlardan Hafs b. Bağil hakkında Zehebi şunları söyler: "İbn el-Qattan dedi ki: Hiçbir durumu bilinmemekte ve tanınmamaktadır. "Yani ne adaleti ne de kendisi bilinmektedir ki İbn Bağil iki tip bilinmezliği (mechul el-'adale ve mechul el-'ayn) haizdir. "Zehebi bu hususla ilgili der ki: "el-Mizan isimli eserimde bu tür ravileri zikretmedim." İbn el-Qattan der ki: "Bu adamın (İbn Bagil) adaletine delalet edecek mahiyette onunla muasır olan veya döneminde yaşayan herhangi birinin sözü yoktur. Sahiheyn'de bu tür şeyler çoktur. Bu iki temel kitapta nice örtülü (mestur) kişiler vardır ki ne biri bunları zayıf görmüş ne de mechul kabul edilmişlerdir." İbn el-Qattan, Malik b. el-Hayr ez-Zebbadi'nin terceme-i halinde der ki: "Sahihayn'ın ravileri arasında çokları vardır ki, herhangi birinin bunların siqalığına dair bir şey söylediğini bilmeyiz." Şu garipliğe bakın! Bu tip; kimsenin tanımadığı kişilerden rivayet ediyorlar da sırf Kur'an'ın yaratılması meselesinde konuştukları veya sustukları veya buna benzer tutumlarından dolayı herkesçe bilinen meşhur imamların rivayetlerini reddediyorlar! Zehebi'nin Sahiheyn sahiplerini aklama babından söylediği şu ilginç söze bakın: "Buhari ve Müslim'in sened zincirlerinde yer alan bu tip raviler meçhul değildirler. Zira, adaleti hususunda bilgi bulunmayanlar hakkında, adil ravilere özgü olan Ahad Haberin kabul delilleri geçerli olmaz. Bu ravilerin mestur olarak isimlendirilmesi onları Ahad haberin kabulüne dair şartların uygulandığı adil raviler arasına sokmaz." Bu apaçık bir ifrat ve tefrittir! Şu topraklarda yaşayanların yarısının uyduğu, meğazi hakkında insanların rivayette bulunduğu Ebu Hanife,[109] Muhammed b. el-Hasen, İbn İshak[110] ve Davud ez-Zahiri gibilerini terk edip de ne olduğu, kim olduğu bilinmeyen mestur ravilerden mi rivayet edelim?

Gayemiz Sahiheyn'in itibarını sarsmak değil, yalnız ihtilaf hastalığının her sahaya girdiği gibi, bu sahaya da girdiğini göstermektedir. (s.75) Zira konumuz ihtilafın zararları ve ondan kaçınmakla ilgilidir ...[111]

Muqbilî, bu kitabının ekinde yer alan "el-Ervah en-Nevafih" adlı eserinde, 687-688 sayfalarındaki sözlerini açıklama mahiyetinde şunları söyler: Sonra, Sahabiliği iddia ederek delilin teyid etmediği kimsenin, Sahabiliğini ispata gittiler. Hadisçiler sonraki zamanlarda koydukları bir ıstılaha binaen Kitap ve Sünnet'i açıklamaya/tefsire koyuluyorlar. Sahabilik hakkında şerî bir ifade yoktur. Sahabe'nin faziletleri babında geçen tüm lafızlar gibi Sahabilik de sırf dilin gerektirdiği şekilde anlaşılmıştır. Ama Hadisçiler hiçbir delile dayanmadan Rasul (s)'ü gören veya O'nun tarafından görülen herkes için,

[109] Başta *Kutub-i Sitte* müellifleri olmak üzere Ebu Hanife'yi eleştirenler (cerh edenler) için bkz. İsmail Hakkı Ünal, *İmam Ebu Hanife'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018), 229-260.

[110] İbn İshak'a yönelik eleştiriler için bkz. Abdullah Ünalan, "İbn İshak ve Hadis Rivayetindeki Yeri", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, I/2, (2009), 103-111.

[111] Makbilî, *el-ʿAlemu'ş-Şâmih*, 297-312.

müslüman olmak ve daha sonra Din'den dönmemek şartıyla, çocuk dahi olsa Sahabi ıstılahını kullandılar. Hiçbir insaf sahibi ve akıllı kişi, bu şartların Dil'in gereği olmayıp, sırf birtakım ıstılahı hususlar olduğundan şüphe etmez. Zira Sahabilik (es-Suhbe), kök olarak (Sahıbe)'den türetilmiştir. Körün de Sahabi kapsamına girebilmesi için gerek tahkik gerekse takdir olarak, gören veya görülenden türememiştir. Hadisçilere düşen yakın bir takdirde bulunmaları ve muasırı olduğu halde Rasul (s)'ü görmeyenleri hatta herhangi birini Sahabilik tanımının kapsamından çıkarabilmeleriydi. Zira takdir insan düşüncesine bağlı olduğu için oldukça geniş bir saha arz eder. İşte bu meselede, hatanın başı budur ki insanların sıkça düştükleri bu hataya karşı sizi uyarmıştık.

Hadisçiler, Sahabi tanımını yaptıktan sonra, Sahabi isimlemesini biraz daha açmaya girişmişlerdir. Mesela, içtihad iddiasına büründürülenlerin, bu açma sayesinde Sahabilikleri daha da kuvvetle teyid olmuştur. Halbuki zaruri bilgiler birçok yerde bu iddiayı yalanlamaktadır. Yine dili akıcı/fasih olanlar! Bisr b. Ertae'nin ictihad yaptığı iddası ne hayasızlıktır![112] Bisr ki, sayısız kötülükleri işlemekten çekinmemiştir. Zira o, Ali (r)'ye sövülmesi konusunda İslam'ın büyük nasihatçisi, Müçtehid(!) ve Muaviye'nin memurlarındandı. Yine Mervan ve fasık el-Velid .... Yine tüm şartları içeren, Yezid'e biat içtihadı ve bu biate değinenler, uğrunda çalışanlar ya da bundan razı olanlar... (s.76) Allah'a yemin ederim ki, bunu söyleyenler bunu Allah ve Rasülü (s)'nün arzuladığı bir nasihat diye söylemiştir. Ancak ve ancak kafasından ne çıktığını bilmeyen bir gafil söyleyebilir bunu! Girişi sağlam yapan, etini ve damarlarını heva ve taklitle besleyip, bedenini alıştığı bazı kötü şeylerin tutkunu yapıp, bunu gıdası haline getiren biri! Sonra tüm bunlara binaen, yapıyı tehdide cüret etmeye başladı. Dini derecesi farklı da olsa, kimsenin uzak kalamayacağı ilk konularla işe girişti. Sonuç; Allah korkusu olan kimsenin bu pisliklere rıza göstermekten kendini korumasıydı. Masiyetten uzak durup sonra ona rıza gösterenin, onu bizzat yapandan farkı yoktu. Aksi de Rasul (s)'ün hadisiyle açıklandığı gibiydi.

[112] İbn Hacer *el-İsabe* adlı eserinde bu şahısla ilgili olarak der ki: Muaviye onu Yemen ve Hicaz havalisine göndermiş ve kendisinden Ali'ye (r) itaat edenleri araştırıp ölümle cezalandırmasını istemiştir (bkz. İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*, thk. Adil Ahmed Abdulmevcud- Ali Muhammed Muavvid, (Beyrut: Daru'l-kutubi'l-İlmiyye, 1415/1995), 1/421-422) Ubeydullah b. Abbas'ın iki çocuğunu öldüren Bisr'dir. Çocukların annesi Aişe binti el-Medain'in bunla ilgili bir kasidesi vardır. Bkz. *Ebu Reyye*, 75.